

**TANULMÁNYOK
A MAGYARORSZÁGI BOLGÁR,
GÖRÖG, LENGYEL, ÖRMÉNY ÉS RUSZIN
NEMZETISÉGEK NÉPRAJZÁBÓL**

STUDIES THE ETHNOLOGY OF ARMENIAN, BULGARIAN,
GREEK, POLISH AND RUSYN MINORITIES IN HUNGARY

8.

(2011)

Szerkesztő / Editor

SZÉKELY ANDRÁS BERTALAN

BUDAPEST

A gesztus dimenziói
Lehet-e Árpád – gyula, illetve Delján Péter – cár?*

(1. rész)

Habár az ünnep, a szokás és a szertartás strukturái önállóak, azok összefüggő komplexumokban léteznek. E komplexumok fizikailag észrevehető és látható elemei a **gesztusformák** (**gesztus**, **gesztusnyaláb**, **gesztusi egység**,¹ **állás**, **arcjáték** stb.), amelyek együtt a **gesztusi viselkedés** rendszerét alkotják. Ez utóbbi a szertartás, a szokás és az ünnep alakját, külső megjelenését adja. Ezen ok miatt a világszemlélet elképzelései, a szokás-szertartás gyakorlati tartalma és a velük járó szóbeli formák tudományos kutatása önmagukban nem elegendők ahhoz, hogy egy adott kultúrjelenség teljességét feltárjuk, illetve e módszer egyedüli alkalmazása nem teszi lehetővé, hogy valamely kultúrhagyomány elemeinek az alakulása és fejlődése, történeti szakaszai tisztábban kirajzolódjanak. Az elemzés teljességéhez és befejezettségéhez, szükséges a gesztusi viselkedés kutatása is. Az utóbbi jelenség a világszemléletből ered, azon is hat vissza, kiegészíti és pontosítja a szertartás szóbeli formáit. Ez esetben, a hagyományos szokás-szertartási gyakorlat információs strukturája felépítésénél a két rendszer egyenértékű. Mindezt azok a történeti változások, folyamatok és szakaszok kutatásai is szükségessé teszik, amely során egy kultúrában a gesztusi viselkedés és konkrétan az egyedi gesztus átmegy. A szokás és szertartás alkotási folyamatában, a gesztus szerepét csak így lehet követni.

A gesztusok kutatása évtizedek óta, csak a formák lejegyzésére és azok szemantikájával való logikus – feltételes vagy önkényes – kapcsolatok keresésére szorítkozik. Így a gesztusok nem komplexumokként, hanem főleg önálló arbitrál jelekként értelmezhetők. Az esetek többségében ez a módszer nem elegendő ahhoz, hogy megnyilvánulásait megmagyarázza. Ez azért van így, mert maga a gesztusi viselkedés sem egyedül önmagában létezik, hanem mindig valamilyen környezetnek a szerves része. A társadalmi kapcsolat fenntartása, mint a gesztus természetes környezete, feltételezi annak szinkron, de ugyanúgy diakron létezésének lehetőségét is. Ahhoz, hogy a gesztusi viselkedés a kultúra strukturájában fennmaradjon, bizonyos törvényszerű fejlődési folyamatokon megy át, mint amilyen a változás és elhalás. Mindez az alkotóelemek természetes bonyolításáig elvezet. Ilyen szempontból tekintve, egy bonyolult, jelekkel megterhelt jelenséget csak két ismertető jegy, – a forma és jelentőség – alapján nem lehet jellemezni és meghatározni. Hoz-

* Az itt bemutatott szöveg csak a tanulmányozott téma történeti adatainak elemzését tárgyalja. A kérdéskör etnológiai és nyelvészeti áttekintése a második részben következik.

¹ A **gesztusnyaláb** és **gesztusi egység** fogalmakról többet lásd: Пийз, Гарньр 2000: 22; Маджаров 2007: 175, 2 és 3. sz. jegyzet.

zá komplexebb és hatékonyabb kutatási módszert szükséges alkalmazni, ami lehetőséget ad a gesztusi viselkedés és alkotó elemeinek teljes leírására, történeti nyomon követésére, elemzésére és összehasonlítására.

A közösségek (népek) társadalmi tudatában és emlékezetében a gesztusforma soha sem önállóan létező jelenség. Soha sem csak a fizikai tartalom és jelentésének összegeződése, hanem más olyan jellemzőkkel is rendelkezik, amelyek konkrét információkat is hordoznak és ezzel a kultúrában való helyét és szerepét rögzítik, határozzák meg. Ez utóbbi kategóriához sorolhatók: - a fizikai forma; elnevezés; jelentés; rendeltetés; azok a személyek, akik előadják (alkalmazzák); szubjektumok és objektumok, amelyekre a gesztus irányul és egyebek. A későbbiekben a jelekkel megterhelt gesztusi viselkedés és az egyedi forma tanulmányozásakor figyelembe kell venni olyan jellemzőket is, amelyekkel kapcsolatban, a továbbiakban a **dimenziók** fogalmat fogom használni. A **dimenziók** terminus technikus használata jobban lehetővé teszi a jelekkel megterhelt forma **információs egységének** bemutatását. Cél, a gesztusforma, mint jel könnyebb, teljesebb és pontosabb körülhatárolása.

A **jel** fogalom használata nem véletlen, mivel a saját társadalmi létezésében a gesztusforma egy rendszer, ami a jelekkel megterhelt gesztusi viselkedés alkotó részeként mutatkozik és funkcionál. Itt szükséges leszögezni, hogy a gesztusformának bármely társadalmi környezetben két alapvető kategóriája létezik. Az első, az önálló (állati, emberi) szervezet belső, lelki állapotának a kifejezője, avagy a benne zajló fiziológiai és biológiai folyamatoknak a külső kifejeződése. Második kategória azok a szándékosan és célszerűen előadott gesztusok, amelyeknek feladata a társadalmi kapcsolat fenntartása. Ez utóbbiak mindig **szabványos** és **sztereotip** jellegű formák. Mindkét kategória jelekkel terhelt. Amíg azonban az emberi társadalom kapcsolat fenntartási szférájában az elsők, a **kinemák** nem játszanak valami aktív szerepet, a második, a **kinemamorphémák**, vagyis a jelekkel megterhelt gesztusi viselkedés, igen. Mindegyik gesztusformának szabványos (előre megfontolt világnézeti, társadalmi, etnikai és egyéb) valamint sztereotip (ugyanazon a módon sokszor ismétlődő) használata van. A kinemamorphémák, mint a kapcsolatfenntartás aktív elemei, teljességében leírhatók, nyomon követhetők, elemezhetők és, egy egységes módszer alkalmazásával összehasonlíthatók, amely azok alapjellemezését segíti körülhatárolni. A **gesztus dimenziói rendszerének** alkalmazásával a jelenség alapinformációs egységét, mindegyik kultúrában meg lehet különböztetni, és le lehet írni.

A **kinemamorphéma** rendszerét alkotó fő dimenziók közé sorolhatók: 1. a **fizikai forma** – a gesztusforma fizikai összetétele, külső kinézete és alkalmazási módja (az angol **modality**); 2. a **környezet** – jelekkel (szimbólumokkal) megterhelt tárgy, öltözet, hely és tér, időszakasz (egy napi időtartam, naptári idő), társadalmi, politikai helyzet és egyéb, mindazok, amelyek a gesztusforma előadását és funkcióját kísérik, valamint jelentését meghatározzák; 3. a **funkció** – a gesztusforma által végzett tevékenység, ami az **addresser** – **addressee** (küldő és címzett) kapcsolat fennállását szolgálja; 4. az **addresser** – **addressee kapcsolata** – az előadó és szubjektum, objektum (akire/amire a gesztusforma irányul) közti kapcsolata, a szereplők összetétele (nem, kor, létszám szerint), azok társadalmi státusa és szertartási szerepe, valamint azok szinkron és diakronikus háttérben való kölcsönös viszonyai; 5. a **szemantika** – azaz a gesztus-

forma értelme (felfogott és értelmezett), amely magában foglalja a **motiválás (indoklás)** és **megokolás**² színvonalait, ide sorolható az etnikai és táji elnevezés is.

Belátom, hogy az általam felsorolt jellemzés nem meríti ki a jelenség minden vonatkozását, de legalább bemutatja annak alapvető részeit. Meg kell még említeni, hogy a történeti létezésben a gesztusformák dimenziói különböző fejlődési folyamatokon mennek át, amelyek változó eredményekhez vezetnek. Addig, amíg a konkrét rendszer létezik, dimenziói állandó dinamikus egyensúlyban vannak.

Néhány ok szükségessé teszi a fent említett komplex tanulmányozási módszer alkalmazását, amely a retrospektív rekonstrukció egyes elemeit is magában foglalja. Ugyanis minden kultúrában vannak olyan jelenségek (szertartások, szokások, ünnepek stb.), amelyek ugyanazok vagy hasonló formájú és tartalmi elemeket hordoznak, de nincs mód azokat egymással összekapcsolni vagy viszonyítani. Legalábbis az etnológiai kutatás eszköztárával, amely e jelenségeket csak a maguk egyidejűségében kutatja, ez nem tehető meg. Ilyenképpen ez a módszertani korlát más tudományos diszciplínák – mint a történelem, szemiotika, nyelvészet, szépművészet és egyéb –, kutatási módszertáiraiban ösztönöz új lehetőségek keresésére.

A kultúra jelenségeinek szinkron és diakronikus kutatási módszere lehetőséget ad az egyes részek különböző aspektusokban és kontextusokban való önálló és közös együttlétének, illetve fejlődésének áttekintésére, valamint azok mély, széles skálájú összehasonlítására és elemzésére. E módszer alkalmazása lehetőséget kínál a történelmi, etnológiai, nyelvészeti, szépművészeti és egyéb források, adatok együttes használatára is, aminek célja a konkrét jelenségek átfogóbb áttekintése, azok részletes, teljes megjelenésükben való vizsgálata lehet. A diakronikus kutatásnál a retrospektív rekonstrukciós módszer alkalmazása, lehetőséget ad nyomon követni azokat a történeti változásokat, amelyek a gesztus dimenziói rendszerén belül bekövetkeznek.

E tanulmányban egy gesztusforma létezését, fejlődését és rendszerének változását, két különböző eredetű és tartalmú – a bolgár és magyar – kultúrában követem nyomon. Nyelvészeti és kultúrtörténeti szempontból nézve a bolgár az indo-európai kultúrréteghez, amíg a magyar – az urál-előázsiaihoz tartozik. Saját történelmi létezésükben mind a két kultúra nem egyszer hasonló befolyás alatt állt, sőt, egyenesen kölcsönös kultúracsere is zajlott közöttük. Ennek ellenére tartalmuk szerint eltérők maradnak, amiben meghatározó szerepe van annak, hogy egyazon jelenséget másképpen fogadjanak be, amely aztán másképpen él tovább. Ez a körülmény kedvezően járul hozzá, hogy a konkrét gesztusi dimenziók meghatározása tisztábban kutathatók legyenek. Más részről, e módszer használatával az összehasonlító kutatásnál nyomon lehet követni, hogy az etnikai sajátosságok miképpen alakulnak és fejlődnek jelenséggé.

Az emberi test **felemelésével** és **hordozásával** kapcsolatos gesztusok áttekintése és elemzése lehetőséget ad gyakorlatban ellenőrizni a fent bemutatott tudományos tétel hitelességét –, a dimenzió rendszer létezését. Tartalmára és a fizikai forma alkalmazási módjára nézve az **emelés, felemelés** gesztus nagyon változatos. A mindennapi és szertartási gyakorlatban sokféle és széles skálájú alkalmazása van. A jelen kutatást

² A **motiválás (indoklás)** és **megokolás** fogalmáról lásd: Байбурина, Топорков 1990: 18-19, Маджаров 2007: 175 5. sz. jegyzet.

tekintve e gesztusnak egy sokkal szűkebb alkalmazását érdemes követnünk, mégpedig az **ülő emberi test szertartásos felemelését**. Ez utóbbi gyakorlatra a különböző történelmi, etnológiai és nyelvészeti forrásokban számos megbízható feljegyzést találhatunk. Mindez lehetőséget nyújt arra, hogy létezését és fejlődését diakrón és szinkron szempontból egyaránt végig követhessük

Az ókori Róma és Bizánc számos történelmi forrása utal arra, hogy a **felemelési gesztust** gyakran pajzssal (lat. *scutum*) együtt alkalmazzák. A gyakorlatot, aminek az elnevezése **pajzsra emelés**, általában rendkívüli esetekben alkalmazzák, mint pl. lázadás és felkelés, amikor a katonák, saját vezetőiket **emelik**, s kiáltják ki ünneppélyesen császárrá. A késő római és bizánci birodalom idején a főhatalom nem volt dinasztikusan örökölhető, hanem az új uralkodó választható volt, ami az erre feljogosított intézmény – a Tanács, Szenátus – hatáskörébe tartozott. Amikor a választást a hadsereg vagy a pretoriánusok, a pajzsra emelés rítusát alkalmazva tették meg és hirdették ki, akkor az un. **hadí császárokról** beszélünk (Treitinger 1938: 9, 11-25; Цанкова-Петкова 1966: 104). A választás közhírré tételének ez a gyakorlati formája a birodalom határain belül a gallok, kelták, germánok, frankok, kazárok, perzsák és más népek körében is használatban volt. (Treitinger 1938: 8-24; Tacitus 1877; Тацит 1969; *III. Pípin* – Magyar 2002: 813; Balogh 2002: 37-47; <http://hu.wikipedia.org/w/...=Frank>).³ A példa arra utal, hogy a felemelés szertartása egy világszerte elterjedt univerzália és a konkrét tartalma miatt nincs jogunk azt állítani, hogy ez csak a bolgár és a magyar kultúrának lenne etnikai sajátossága.

A megőrzött ókori ábrázolások alapján arra lehet következtetni, hogy a szertartás fizikai formája a **felemelés** gesztusából, valamint az **ülés** vagy **állás** pózából áll össze. Mivel ebben az esetben a két gesztusformának egységes funkciója és szemantikája van, ezért nem egy gesztusról, hanem egy **gesztusi egységről**, mint konkrét fizikai formának a megjelenéséről kell beszélni.

A **környezet** dimenzióban, mint jellel erősen megterhelt tárgy, mindig szerepel a pajzs. Mivel ez a gesztusi viselkedés szemantikai árnyalatainak meghatározása szempontjából lényeges, használati módját minden konkrét esetnél pontosítani kell. Az ókori Görögországban történelmi-mitológiai szempontból ez a tárgy a lándzsával együtt, a gyalogos katona egyik alapvető fegyverzete. Használatuk a gyerekkorból a férfivá válás társadalmi átmenetét is szimbolizálja (*щум* – Курър 1993: 255). A görög gyalogsághoz hasonlóan a római katonáknál a pajzs, mint harci fegyver szintén elmaradhatat-

³ Ezúttal köszönetet mondok Medgyesi Pálnak – a Békés megyei Munkácsy Mihály Múzeum főmuzeológusának és régészének –, aki a pajzsra emelés számos más történelmi példájára felhívta a figyelmem. Neki köszönhető egy kora-ókori leírásnak a felfedezése is. Az utóbbit Tacitus jegyezte föl, hogy az egyik caninefusi német törzs, a felkelő batavusok, miként választották Brinnót hadvezérré: „*impositus scuto, more gentis et sustinentium humeris vibratus, dux diligitur*”. (Tacitus *Histor.* IV. 15.). A szöveg Borzsák István fordításában így hangzik (Tacitus összes művei): „ezért a nép szokása szerint pajzsra emelik, a hordozók a vállukon lóbálják s így vezérré választják”. A pajzsra emelés szertartására vonatkozó ókori és későbbi ábrázolásokról valamivel többet, lásd: Rózsa 1995; Waal 1952. Továbbá megköszönöm két másik magyar kollégámnak – Kiss Gábornak, a zalaegerszegi Deák Ferenc Megyei Könyvtár igazgatójának, valamint Kissné Béres Katalinnak, a zalaegerszegi Göcsej Múzeum történészének – a szíves segítségét.

lan. (*pajzs* – Magyar 2002: 413). A görög mitológiában a bőr pajzs, a hosszú lándzsa és a sisak a féktelen harcias isten – Aresz fő kellékei. Római hasonmása és utódja – Mars Gradiv, akiben a szilaj harc és jogos megtorlás istenét tisztelik. Az ókori Rómában a főisten, Jupiter után ő a második legfőképpen tisztelt istenség. Személyét úgy fogják fel, mint aki a római hadsereg alapítója és védőszentje. Tiszteletére évenként ünnepélyes felvonulásokat rendeznek, - s mint az isteni erőkkel való kapcsolat szimbólumát és az istenek támogatását, védelmét biztosító tárgyat -, kör alakú szent pajzsát kötelezően körülhordozzák. (*Арес* – Батаклиев 1989: 25-27). Ez a hagyomány, valamint a pajzsra emelés rítusa, az Isten előtti bemutatást, a tőle való jóváhagyást és kegyelem megszerzését, a gesztusi egység egyes funkcióinak korai alakulását magyarázza. Másrésztől érthetővé válik az addresserek csoportjában való isteni erők (Mars, későbbiekben pedig a keresztény Isten) jelenléte. Minden konkrét esetben más-más elemek említhetők, amelyek a környezeti dimenzióhoz tartozva, megfelelő funkciókat és szemantikát határoznak meg.

Annak ellenére, hogy a történeti források a pajzsra emelést általában, mint valami spontán cselekmény írják le, az mindig valamilyen formában lezajlott választási esemény, után szokott megvalósulni. Ebből az következik, hogy a gesztusi egység **funkciói** dimenziója valószínűleg a választás eredményének a kihirdetése, valamint a bemutatás, jóváhagyás, kegyelmi könyörgés, a megválasztottnak szóló üdvözlés és dicsőítés is lehet. Bizonyos esetekben, amikor a hadsereg az erre felhatalmazott intézmény kezéből kiveszi a cselekmény jogosultságát, akkor a választási aktusnál a szentítés funkciójáról is beszélhetünk.

Az addresser–addressee kapcsolat. A történeti forrásokban leggyakoribb **addresserként** (küldő) a katonák és a pretoriánusok szerepelnek. Közösségük kizárólag férfiakból áll. Az adott esettől és helyzettől függően a gesztusi egység **addresseejei** (címzettjei) általában a következők: - a hadsereg, lázadók, legfőbb állami intézmények (tanács, szenátus), hatalommal rendelkező egyedek (uralkodó, az egyház vezetője, stb.), a fő isteni erők, a nép. Történeti források azt bizonyítják, hogy a szertartást kizárólag férfiak megválasztása esetén alkalmazzák, ami viszont az addresserekre és addresseekre nézve is, eleve a nemi elrendeltetés képét mutatja.

Az **ülésnek**, mint póznak az értelmezése, ugyancsak egyetemleges. Amikor a kinemamorphéma az emberi test felemelésével párosul és bekövetkezik az addresserek szintje fölé való felemelés, - szimbolikusan a közösség (nép) fölé történő emelés mozzanata -, egyben a felemelt személy magasabb társadalmi státusba való helyezését is jelenti.

Az ókorban ez a testhelyzet az idősebbeket, társadalmilag kiemelkedettebbeket, az uralkodókat jellemezte. Egyes államalakulatokban, különleges tartalommal megterhelt társadalom-politikai helyzetekben ez a gesztusi egység, mint a különböző környezet egyik eleme, országos fontosságú aktussá vált, illetve különböző bonyolult állam-szerkezetekben a hatalom átvételének egyik formája (eszköze) volt.

A gesztusi egység **szemantikája** leggyakrabban úgy fogható fel, mint maga a megválasztás, az uralkodó kihirdetése (a különböző történelmi forrásokban is leggyakrabban ebben a formában szerepel) és üdvözlése (lat. *acclamatio*), a megválasztott dicsőítése. A motiválás és megokolás rétegeit minden konkrét esetben külön-külön kell keresni.

A szakirodalomban⁴ „a pajzsra emelés” rítusának eredetét illetően, egymás mellett két feltevés létezik. Első szerint Róma és Bizánc uralkodóinak udvari szertartás-rendjéből ered, ahonnan más népek és nemzetek kölcsönöztek.⁵ Ugyanakkor Tacitus fent említett szövegéből tudjuk, hogy a rítus korai használata már a germán törzseknek is ismert volt. Sőt, egyes szerzők szerint a Római Birodalomban éppen a római hadsereg soraiba beállt germán katonai alakulatok honosították meg. (Balogh 2002: 39). Másként fogalmazva, a rítust nem Róma hozta létre, hanem csak kölcsönvette és jogi aktussá alakítva különleges tartalmat adott neki, amelynek segítségével a különleges és rendhagyó módon választott uralkodókat iktatták hatalomba.

A másik alapvető feltevés szerint a rítus a perzsa Szasszanida dinasztia udvari hagyományaiból származik. (Bartha 1988: 349; Balogh 2002: 39). Bizonyos szerzők viszont tudni vélik, hogy a rítus párhuzamai a közép-ázsiai török népek és közösségek gyakorlatában is megtalálhatók (Balogh 2002: 40-46, és általa idézett más szerzők). E népek hagyományaiban azonban, – amelyek között a kazárok is szerepelnek –, hiányzik az emberi test pajzsra emelése. Helyette – a megválasztott személy hatalmi hatáskörbe történő beiktatásának rítusaként –, nemeztakaró-emelést alkalmaznak. Lényegében ez olyan aktus, amelynek alkalmazásával a választott személy társadalmi státusát megváltoztatják, jogos és törvényes úton a hatalomba iktatják. Ugyanakkor azok, akik a felemelést végzik, szimbolikusan azt is kifejezésre juttatják, hogy a választottnak késszek engedelmeskedni. (Balogh 2002: 44).

Tartalmát tekintve a rítus igen bonyolult és kibontakozott szertartási komplexum, amely számos szimbolikus gesztusból és cselekményből áll össze. Mindez a távoli ókorba visszanyúló eredetét sugallja. A különböző ázsiai és sztyeppei népek hagyományában a rítusnak sajátos jellemzői vannak. E szertartási komplexumok főbb, feltétlenül megjelenő elemei közül a következőket említhetjük: az emberi test felemelése; a takaró használata; a takaró fekete vagy fehér színe, (egyes török népek világszemlélete szerint a szöttes fekete színe a személy magas társadalmi státusát jelképezi, – Balogh 2002: 41, és Boodberg 245-246), ami mindig nemezből, azaz gyapjából készült; a felemelést csak magas társadalmi státussal rendelkező férfiak tehetik meg (általában nemzetségek és törzsek vezetői katonai parancsnokok, stb.), akiknek száma leggyakrabban hét (négy, kilenc); a felemeltetett a Menny Istene iránti tiszteletből kelet (nyugat) felé fordul (meghajol); a csoport a felemelt választottat a Nap mozgásának iránya szerint (keletről nyugatra, balról jobbra) egy központi udvar (fejedelmi- v. királyi palota, szent hely) körül kilencszer körülhordozza, majd minden kör után meghajol előtte; a kiválasztott felsegítése egy lóra, hogy egy kört tegyen vele; a választott fojtogatása egy selyemkendővel, hogy kinyilvánítsa, hány évig kíván hatalmon maradni, melynek alapján meghatározzák uralkodása időtartamát; lövések íjjal és nyíllal a négy világtáj felé; a rítus legmegfelelőbb időpontjának kiválasztása és egyéb. A dokumentált történeti esetek mindegyikében e rítus törvényes és jogszerű aktus, melynek segítségével a megválasztottat a hatalom gyakorlatába szokás bevezetni (Balogh 2002: 40-46). A történelmi források szerint az V-XIX. század közötti időben Belső-Ázsia sztyeppei

⁴ Treitinger 1938; Bréhier 1949; Balogh 2002.

⁵ Továbbiakban erről a témáról lásd Balogh 2002: 39 és 8. és 9. sz. jegyzetében közölt hivatkozásokat.

népeinél, ez a szertartásrend a törvényesen megválasztott uralkodó legitimációjának alapvető és szerves része. A rítus gyakorlására a Mongol Birodalomban és az azt követő államalakulatokban is számos példa van. Többek közt itt említhetjük a Krími Kánság uralkodójának, Toktamis Giraj kánnak a beiktatását (1608), valamint a Hivai Kánság és a Kokandi Kánság uralkodóinak majdnem a XIX. századig folytatott beiktatási gyakorlatát is.

A rítus széleskörű és korábbi földrajzi elterjedése (a két nyugati birodalom ismert, korlátozott elterjedésű és cselekményszegény gyakorlatával szemben), valamint folyamatos megléte arra enged következtetni, hogy a *nemeztakaróra (később pajzsra) emelés gyakorlata minden bizonnyal ázsiai eredetű.* (Balogh 2002: 46). Az ismert néprajzi tények alapján, amelyekről a későbbiekben még szó lesz, magam is úgy vélem, hogy a rítus ázsiai eredete a legvalószínűbb. A különböző európai és ázsiai népeknél való megléte, feltehetően átvételnek vagy kényszerű honosításnak tekinthető. Feltételezem, hogy mindez csak hadsereg aktív közreműködésével történhetett, mivel ahhoz, hogy a szertartás létezzen, nem elegendő egyszerűen a formák átvétele, hanem szükséges hozzá a hatalom, amely átültesse és világnézeti tartalmát, gyakorlati szimbolikáját kinyilvánítsa.

A kereszténység felülkerekedésével az egyház az előző pogány világ isteneit elűzi, a régi ünnepi naptárt és a társadalmi szertartásokat megváltoztatja. Mivel ideológiai tartalma a keresztény felfogásnak már szintén nem felelt meg, a **pajzsra emelés** is erre a sorsra jutott. Helyébe az uralkodó személye jóváhagyásának egyedüli és kizárólagos jogát az egyház magának biztosította. Az egyház szabja meg a koronázási rítust is, amely segítségével valamely uralkodó kihirdethető és jóváhagyható. Mindezek ellenére a gesztusi komplexum az egyházi gyakorlattal párhuzamosan vagy önállóan, még évszázadokon át is tovább létezik és funkcionál. Így írásos forrásokból tudjuk, hogy I. Leó bizánci császárt (V. sz.), mint első keresztény uralkodót, a konstantinápolyi pátriárka által történt megkoronázása után pajzsra is emelték, miközben a hagyomány szerint a szenátus és a hadsereg ünnepélyesen üdvözölte (<http://www.roman-emperors.org/...:1>; <http://hu.wikipedia.org/w/...=I.:1>). Hasonló módon kiáltotta ki császárrá a római hadsereg a csatamezőn Julián társacsászárt (IV. sz.). A Maurikusz elleni lázadás idején (VII. sz.) a polgári származású bizánci Phokaszt szintén pajzsra emeléssel kiáltották ki császárrá. Ugyanezt a szertartást alkalmazták III. Kis Pippin (VIII. sz.) frank király trónra lépésekor, valamint a Rangave I. Mihály bizánci császár (IX. sz.) és mások esetében. (Bréhier 1949: 5-7; Balogh 2002: 39; Цанкова-Петкова 1966: 104; <http://hu.wikipedia.org/w/...=Frank:3-4>; Скилица 1965: 225; Божков 1972: 14-15, 189-190).

Lehet, hogy az európai kultúra rétegeiben az áttekintett gesztusi egység nem csak a hatalom átvételei mechanizmusával volt összefüggésben, hanem egyéb alkalmazása és jelentése is volt.

A IX. sz. második felében a magyarok, akik Levédiában, későbbiekben pedig Etelközben éltek (Kristó 2003: 45), a Kazár Kaganátus részei voltak. Mint a kazárok katonai szövetségesei együtt vetették vissza a keletről támadó népeket. 893-ban a magyar törzsszövetség súlyos hadi vereséget szenvedett a támadó besenyőktől (Győrffy 1984: 592). A kazár nagykagán elégedetlen volt a történetekkel, ami miatt a magyar

törzsszövetség fővezérének lecserélését követelte.⁶ Ennek következtében Álmos fiát,⁷ Árpádot választották fejedelemmé. Bíborbanszületett Konstantin 984-ből származó tudósítása szerint, a választás a következőképpen történt: „*Árpádot kazár követek jelenlétében, kazár szokás és törvény szerint emelték pajzsra, tették fejedelemmé*” (Moravcsik 1934: 155-156).⁸ Kurszánt szintén fejedelemmé választották. Azonban a forrásokban sehol sem történik említés arról, hogy az első választás összefüggésben lett volna valami pontosan meghatározott naptári dátummal, akár az akkori magyar, esetleg a kaganátus naptárához fűződő ünnepi alkalommal. Ugyancsak nem történik említés a színhelyről, ahol a szertartást tartották. Hiányoznak az adatok arról is, hogy Kurszán fejedelmet szintén pajzsra emelték-e? A magyar történelemtudomány azt feltételezi, hogy a választott uralkodó pajzsra emelése jogerős szabály és állami szertartási forma volt, amelyet a kazároktól vettek át, esetleg kényszerültek tőlük átvenni. Bartha Antal történész azon a véleményen van, hogy a magyar történelemben ez az egyedi eset inkább átvételnek tekinthető, amelynek gyakorlata bizánci vagy perzsa eredetű. Ez azért feltételezhető, mert ebben a korszakban a kazár kaganátus még nagyon fiatal államalakulat ahhoz, hogy hasonló, összetett szimbolikával felépített állami rítust létrehozson

⁶ A kettős fejedelemség intézménye a szakirodalomban évtizedeken át sok vitát keltett. A fő probléma az, hogy az intézmény valóban létezett-e az adott közösség államszerkezetében. Egyes magyar kutatók azon a véleményen vannak, hogy a kettős fejedelemség intézménye a magyar történelemben csak rövid ideig, a 870-es évektől, a 90-es évekig létezett. Általános az a feltételezés, hogy az átvétel a török népek hagyományából történhetett a kazár kaganátus idejében. A kérdésről részletesebben lásd: Alföldi 1933: 28-39; Bartha 1988: 346-349; Róna-Tas 1997: 269, 271; Györffy 1986: 86 – a Dzsajháni –hagyomány Czeglédy Károly fordítása; Kristó 1996: 78-79; Николов 2002: 39 és egyéb. Egyes bolgár kutatók azon a véleményen vannak, hogy ennek az intézménynek az élete a bolgár állam hagyományában hosszabb volt, – a VII-től majdnem a XI. sz.-ig tatott. A kérdésről lásd: Асоеаеаеа 1981: 45-50, 53 (ennek a témának a szerző „Капхан или сьвладетел” címmel egy egész fejezetet szentelt); Москов 1988: 294, 334 és egyéb; Николов 2002: 38, 39, 43.

⁷ A magyar történelem tudományban több mint egy évszázada folyik a vita arról, hogy Álmos, Árpád és Kurszán, a IX. és a X. században ismert magyar történelmi személyek, a kende vagy gyula állami tisztséget töltötték-e be. A jelenlegi témával kapcsolatos egyik álláspont feltételezése, hogy Árpádot gyulának, t.i. hadúrnak választották meg. Az ellenkező vélemény szerint a főfejedelmi, azaz a kende tiszttét csak örökölte az apjától, Álmostól. Ez a vita még néhány további aspektust is felvet: Levedi és Álmos fejedelmek voltak-e, vagy csak vajdák; történelmi szempontból egyszerűen csak két fejedelemtől vagy inkább kettős fejedelmi rendszer fennállásáról helyesebb-e beszélni; Árpád fejedelem választásának és halálának pontos éve; Kurszán fejedelem valóban létező történelmi személy volt-e; a **gyula**, **kende/künde**, **horka/karcha/karcsa** címek pontos hangtani formái, funkciói, tartalma és egyéb. Ezekről és más vitatott kérdésekről részletesebben lásd: Györffy 1959: 127-160; Magyarország 1984: 586, 588, 592-593, 618; Kristó 1996: 67-75, 78-79, 83-86, 95-98, 103; Kristó 2002a: 9-30. Itt, a kende vagy gyula vitához egy érdekes aspektust kívánok még hozzáfűzni: Róna-Tas András azt feltételezi, hogy Kurszán fejedelem esetleg Árpád testvére volt (Róna-Tas 1997: 271). Ez a közeli rokon kormányzási rendszer a bolgár történelem tudományban nagyon jól dokumentált rendszer, a VIII-X. században állami gyakorlat. (Бешевлиев 1981: 45-50; Николов 2002: 38-46).

⁸ Ennek a forrásnak egy későbbi fordításában a következő olvasható: „*jobbnak tartották, hogy Árpád legyen a fejedelem, mintsem atyja, Álmos ... és így a kazárok szokása és törvénye szerint pajzsra emelvén, fejedelemmé tették*”. (ÁMTBF. 44-45). Ebből szövegből azonban a számunkra hiányzik a „*kazár követek jelenlétében*”, ami lényegesen megváltoztatja az esemény magyarázatát.

és alkalmazzon. (Bartha 1984: 532; Moravcsik 1953: 40).⁹ Bartha Antal téziséét elfogadva pontosítanék: inkább csak maga a rítus formája lehetett bizánci kulturális átvétel, a konkrét esemény valószínűleg a kazár kaganátus kényszerítő hatására történt, ugyanis a rítus „kazár követek jelenlétében” zajlott. Állításom azon tényezőn is alapszik, miszerint ebben a korszakban a magyarok a többi keleti lovas népekhez hasonlóan –, főleg íjjal, lándzsával, karddal harcoltak és a pajzsuknak a harci felszerelésükben még nem volt szerepe. (Róna-Tas 1997: 281-282; *pajzs – Magyar* 2002: 413; *Íceé* 2002: 171).¹⁰

Amint már fent is említettük, a pajzsra emelés nem önmagáért létező rítus, hanem összefüggésben van a pajzs szimbolikájával és a felemeléssel kapcsolatos megfelelő világnézettel. Azokban a társadalmakban, amelyekben e rítus formáját alkalmaz-

⁹ Moravcsik Gyula véleménye szerint: „A pajzsra emelés azonban eredetét tekintve római, illetve bizánci szokás, amely hozzátartozott a bizánci császári koronázási szertartáshoz. A kazárok és a magyarok tehát ezt is nyilván Bizáncból vették át, mint bizonyára sok más egyéb is, amiről azonban adatok hiánya miatt nem tudunk.” (Moravcsik 1953: 40). E rítus alkalmazásával, ami a római birodalom állami protokolljához, későbbiekben pedig a bizáncihoz is hozzátartozott, a császár választása jogszerűvé vált. Bartha Antal véleménye szerint, valószínűleg a magyar uralkodók, hogy a X. század hatalmainak elismerését megnyerjék, a fejedelem pajzsra emelését, mint államjogi jelképet ügyesen kihasználták. (Bartha 1988: 349). A magyar jogtörténész Zlinszky János ettől valamivel eltérő véleményen van. Szerinte Bizánc ebben az időben a magyarok személyében szövetségeseiket keresett Bulgária támadásai ellen, és hadi szerződést szeretett volna velük kötni. A magyar törzseknek, akik ingatag törzsszövetségben éltek, nem volt egységes harci parancsnoksága, amivel képes lett volna egy ilyenfajta szerződést kötni. Emiatt a magyarok bizánci befolyásra két fejedelmet választottak és az egyik fejedelem Árpád lett. (Zlinszky 2002: 1).

¹⁰ A magyar katonák IX-X. századi fegyverzete és felszerelése részletes áttekintésében a magyar történész Róna-Tas András, e korszakban sehol sem említi a pajzs használatát, amely tény nagyon fontos e témában (Róna-Tas 1997: 281-282). E kérdéssel kapcsolatban Balogh László a következőt feltételezi: Biborbanszületett Konstantin császár szövegében megjegyzett „pajzsra emelés” valóságban nemeztakaróra emelés volt, amely abban az időben valószínűleg már megszokott rítusi gyakorlat volt a kazároknál. A csere oka a szövegben említett két változatának forma, tartalom és funkció szerinti teljes egybeesése lehet. Így a szövegben említve a pajzsra emelést „A császár aligha gondolhatott másra, mint a nomád nép beiktatási rítusából ismert nemeztakaróra emelés szertartására. Ennek szerepe a bizánciak számára a császári beiktatási rituálé során ismert pajzsra emeléssel volt azonos.” A rítus mindkét formája fontos szerepet játszik az uralkodó legitimálásában. Valószínűleg emiatt a császár szövegében jött létre a hiba, amikor a valós rítus történelmi megjelenését ismert bizánci megfelelőjével cserélte fel. Balogh szerint a forrás szövegének egy másik magyarázata is lehetséges, talán a nemeztakaró megmerevítésének valami ismeretlen gyakorlata. Ilyen módon a takaró olyan merev lesz, mint egy bizánci pajzs, így érthető a szövegben „pajzsként” való dokumentálása. (Balogh 2002: 45). Azt hiszem, hogy itt nincs szó véletlen verbális zavarról, vagy a „takaró” és a „pajzs” fogalmak szándékos felcsereléséről. Ha Balogh azon téziséét elfogadjuk, hogy ezt a török gyakorlatot, a „nemeztakarón történő felemelést” a magyarok a kazároktól kölcsönözték (Balogh 2002: 45, 46), akkor a császár szövegében nem lennének zavartságot vagy bizonytalanságot, hanem az uralkodó hatalomban való legitimálása érdekében a „pajzsra emelés” kifejezésnek egy egyszerű frazeológiai formáját használta volna. Meglehet, hogy a magyarok az ázsiai népek iratlan szabályai és hagyományos jogi gyakorlata szerint, a rítust esetleg nemeztakaróra emelés formájában hajtották végre, de a cselekményt a császár szövegében Bizánc számára érthető módon jegyezték le.

zák, a pajzs maga a Nap szimbóluma. (Bartha 1988: 349).¹¹ Emiatt nincs logika abban, hogy nemzeti fontosságú szertartásban a magyarok olyan tárgyat használjanak, ami harci életmódjukra nem jellemző, ráadásul ismeretük sincs annak jelentéséről vagy szimbolikájáról. Következésképpen a pajzs alkalmazása s a rítus megjelenése szándékos másolással, vagy valamilyen kényszerítő körülménnyel magyarázható. Magát a világnézetet kiszolgáló rítust csak az államhatalom valamely intézménye, vagy maga a hadsereg tudja életben tartani. A X. sz. történeti források állítják, hogy Bizánc hosszú ideig nagyon jó kapcsolatokat tartott fenn a kazár kaganátussal.¹² Valószínűség szerint, a birodalom sugalmazására a kazárok elfogadhatták és a magyarokra is rákényszeríthették a fejedelmválasztás kihirdetésének ezt a formáját. Más szóval a rítus e formájának (a pajzsra emelés) alkalmazását, a politika-történeti körülmények sajátos találkozásának lehet felfogni, amely a rákövetkező századokban Magyarország történetében csak még egyszer ismétlődött meg.

A gesztusi dimenzió oldaláról tekintve, az itt bemutatott magyar történelmi esemény nagyon sok értékes és érdekes lehetőséget nyújt a jelenség kronológiai fejlődésének nyomon követésére és elemzésére. Maga a gesztusi cselekmény – a **pajzsra emelés** –, mint fizikai forma tisztázatlan, mivel hiányzik bármilyen korszakbeli hiteles ábrázolás. Miután azonban a krónikák az emberi test pajzsra emeléséről szólnak, annyi bizonyos, hogy a gesztus fizikai megjelenése az **emelésből** és az **ülés** testhelyzetéből (vagy **állásból**) tevődik össze. Ebben az esetben két kinemamorphéma összetett használatával van dolgunk, amelyeknek közös funkciójuk és szemantikájuk van. Emiatt, ebben az esetben helyesebb gesztusi egységről beszélni. A megjelenést tekintve az **emelési** gesztus – attól függően, milyen magasságig alkalmazzák: térdig, derékig, vállig vagy a fej felett –, különböző lehet.

A **környezeti dimenzió**nál első helyen kell megemlíteni a forrásokban dokumentált pajzsot. Ez utóbbi jelekkel erősen megterhelt tárgy, tisztán elhatárolja a gesztusi egységet más, hasonlóan alkalmazott tárgyak, így az emberi test ég felé emelésétől is. Ami a forrásokból ismeretlen marad, milyen volt az addresserek és az adressede, – pontosabban itt –, milyen volt Árpád öltözete? Mindennapi, ünnepi vagy szertartási? Ugyanígy nincsenek adataink arról, milyenek voltak az adott pillanatban az uralkodó által használt jellegzetes hatalmi szimbólumok. Itt nem azokra gondolok, amelyek a keresztény koronázási szertartásnál használatosak voltak: – korona, jogar, országalma, kard, palást, stb. Nem tisztázott az a kérdés sem, meddig volt érvényes az így megtörtént választás, illetve, Árpádnak, mint fejedelmnek meddig volt joga uralkodni? A történelmi tények alapján csak annyit tudunk feltételezni, hogy megválasztása nem élete végéig volt érvényes, hanem csak a rákövetkező hasonló döntésig, amint az apjával,

¹¹ Bartha Antal véleménye szerint a bizánci és a perzsiai állami protokollban a „pajzsra emelés” rítusa államjogi aktus szerepével bírt, amelynek segítségével az uralkodó megválasztása végleges elismerést és jóváhagyást nyert. Ilyen módon a trónra lépett uralkodót kozmokrátornak tartják. (Bartha 1988: 349).

¹² Sőt, maga VII. Konstantin is említi, hogy abban az időben (X. sz.) a kaganátussal való szoros kapcsolatokon kívül a császári udvar testőrségének egy része is kazár katona volt. (Moravcsik 1934: 155).

Álmossal is megtörtént.¹³ A források adataiból arra következtethetünk, hogy Árpád választással megszerzett és a pajzsra emelési rituállal kihirdetett hatalma a törzsek vezéreire, a katonákra és parancsolóikra terjedt ki. Azonban, hogy a hatalom az egyes törzsek tagjaira is vonatkozott-e, tisztázatlan. Ez esetben fontos hangsúlyozni, hogy a hatalom – miként az egész magyarlakta terület fölött is –, csak az addresserek és addressetek egy részére terjedt ki.

Mielőtt a gesztusi egység dimenziójának más elemei tisztázására sor kerülne, a korszak magyar hatalmi rendszerének kérdését is szükséges áttekinteni.

A középkori magyar Anonymus krónikájából azt tudjuk meg, hogy Árpád apját Álmost, a hét magyar törzsfő választotta uralkodóvá. Emre választásnak, amelyet **vérszerződéssel**¹⁴ pecsételtek meg és hagytak jóvá,¹⁵ következménye az, hogy e pillanattól kezdve csak Álmos nemzetségéből választható új uralkodó személy (Unger, Szabolcs 1965: 9). Zlinszky János véleménye szerint a választással a főhatalom átadásá-

¹³ 920 körül Dzsaháni, a bokharai tudós és államférfi, korábbi arab forrásra hivatkozva azt írja, hogy 870 körül a magyaroknak két fejedelmük volt (Magyarország 1981: 66). Ez azt sejteti, hogy ez a választási rendszer, mint állami gyakorlat legalább két évtizeden át létezett, de életvégig tartó választásról nem beszélhetünk, habár maga Árpád haláláig fejedelem volt.

¹⁴ A vérszerződés névtelen jegyzője elmondja, hogy amikor a magyarok Szkitiában megsokasodtak, a hét fejedelmi személy, a hét magyar (a hét törzs feje) „szabad akarattal és egyetértéssel vezérül és parancsolóul választotta magának, sőt fiai fiainak is a végső nemzedékig Álmost, Ügyek fiát és azokat, akik az ő nemzetségéből származnak, mivel Álmos vezér, Ügyek fia, továbbá azok, akik az ő nemzetségéből származtak, jelesebbek voltak nem dolgában, meg hadban is hatalmasabbak”. (SRH. I. 40). Így a vérszerződés Álmos „vezérré és parancsolóvá” választását pecsételte meg. Továbbá Anonymus említést tesz még egy tényről, amely részleteiben nagyon lényeges pontosítást tartalmaz: – Ungváron Álmos átadta főhatalmát fiának, Árpádnak, „még életében vezérré és parancsolóvá (a ritkítás tőlem – M.D.) tette fiát, Árpádot”. (SRH. I. 39-52).

¹⁵ Kristó Gyula magyar történész véleménye szerint a vérszerződés régi hagyomány, amit a magyarok is alkalmaztak. Álmos és az említett választása esetében (amit Anonymus a XIII. századi krónikájában részletesen leírt), e szerződés a már végrehajtott választást hagyja jóvá és hirdeti ki. E szerződéssel kapcsolatban Kristó Gyula egy történelmileg nagyon fontos aspektusra hívja fel a figyelmet: „Nagy nyomatékkal esik itt latba a vérszerződés, illetve annak Álmoshoz való kapcsolása, mert hiszen az anonymusi (nyilván régi hagyományra visszamenő) beállításban, a vérszerződés biztosította Álmosnak (vagyis az Árpádoknak) az örökletes jogot a magyar politikai alakulat (törzsszövetség, királyság) vezetésére.” (Kristó 1996: 73). Egy másik tanulmányában a szerző a különböző történeti forrásokban (Bíborbanszületett VII. Konstantinosz császár és Anonymus) megjelenő adatok eltéréseit azzal magyarázza, hogy azokat még a középkorban szándékosan ferdítették. A magyarok első, teljes jogú választott fejedelme, Árpád előtti Álmos célszerű kihagyása (Konstantinosz császár forrásából) azoknak a rokonsági köröknek és személyeknek a számát szűkítette le, amelyeknek törvényes joguk volt a főhatalom öröklésének követelésére. Így maga a kör csak Árpád leszármazottjaira szűkült le, kirekesztve mindenki mást, aki szélesebb, t. i. Álmos fejedelem rokonai köréhez tartoztak. (Kristó 2002a: 16).

nak szerkezetében ¹⁶ új fejlődési szakasz kezdődött, amelyre eddig csak belső dinasztikus, szeniorális öröklődés volt jellemző, ami viszont Bizáncban nem volt gyakorlatban. (Bartha 1984: 573-574).

A történelemtudomány szerint a kettős fejedelemség formája a közép-ázsiai törzsszövetségekre és állami alakulatokra volt jellemző. Ezekben az esetekben a fő szakrális fejedelem (kagán, kán) mellett második személy is létezett, aki a világi és katonai hatalmat tartotta kezében, és valóságban az államot irányította.¹⁷ E kérdést tekintve a magyar történelemtudomány azon a véleményen van, hogy IX. században a magyar törzsszövetség két fejedelme a **künde** és a **gyula** méltóságot viselte. (Győrffy 1984, 1986; Bartha 1988; Kristó 1996; Róna-Tas 1997 és mások). Arról is egységes vélemény alakult ki, hogy a legfőbb hatalom gyakorlása a főfejedelem, a künde hatáskörébe tartozott, s e státusában a második fejedelem, a gyula hatalmát ő hagyta jóvá.¹⁸ Viszont gyula fejedelem kötelessége és jogköre jóval szélesebb volt. A valóságban ő volt a központi világi hatalom tényleges vezetője, valamint a hadsereg vezére, a hadúr, aki

¹⁶ Álmos előtt a hatalom családon (nemzetségen) belül, apáról-fiúra öröklődött, választás nélkül. Zlinszky János véleménye szerint a hét törzs vezére közti vérszerződés megkötése új kezdetet jelentett. Ettől kezdve a fő uralkodói/fejedelmi tanács (amely a törzsi vajdákból és a fejedelem legközelebbi rokonaiból állt), az állami ügyek intézésében fontos szerepet kezdett játszani. Ez egy új eljárás kezdete, amely a XI-XII. században olyan rendszerré fejlődött, amelyben a magyar uralkodó – mindig a fejedelmi tanács meghatározó közreműködésével –, még életében maga döntheti el, ki fogja a vérrokonok leszármazottai közül (szélső esetben e körön kívül is), őt a hatalomban követni. Így a főhatalom csak a szeniorátus szerint történő öröklése megszűnt. Ettől kezdve a hatalmat, mint jogosultságot és egyben kötelességet is a megválasztott uralkodónak adták át, ami azt is jelentette, hogy azt vissza is lehet vonni. (A kérdéssel kapcsolatban lásd: Zlinszky 2002: 1-4). Ezt az uralkodó-választási mechanizmust a bolgár történelemtudomány is dokumentálta. Erről „**A bolgár kánok névsora**” („Именник на българските ханове”) c. forrásmunkában, valamint a középkori bolgár Ekzarh Jóan írásában számos adat található. Ezen források szerint új uralkodó csak a rokonság köréből választható (az uralkodó fia, öccse/bátyja is lehet), ha ilyen lehetőség nincs, akkor valamelyik **boil** (hadi nemesség) nemzetség tagjára eshet a választás. Minden esetben a hatalom megörökléséhez a **boilok**, t.i. az uralkodói tanács hozzájárulása szükséges. (További részleteket lásd: Бешевлиев 1981: 42, 45).

¹⁷ A korabeli arab és kínai forrásokból tudjuk, hogy a kazárok és a többi török törzs és nép gyakorolta a szakrális fejedelemséget. Az ismert világnézeti felfogásuk szerint nagy mágikus ereje miatt, az egyszerű embereknek megengedhetetlen és tilos volt megközelíteni. A szakrális uralkodó a közösség életerejét is megszemélyesítette, de mindenféle természeti csapásért és harci vereségért is felelősségre vonhatták. (Bartha 1984: 529, 532; Győrffy 1984: 592; *kende* – Magyar 2000: 758; *kettős fejedelemség* – Magyar 2000: 852).

¹⁸ Érdekes Róna-Tas András véleménye a kérdéstről: „*Ebben a rendszerben a király és a fő hadvezér kettőssége természetes helyzet, és kettejük viszonya személyükön és körülményeken kívül nagymértékben függött az uralkodó hatalmi legitimitációjának ritualizálódásától is. Ez a ritus természetesen addig biztosította a szent király helyzetét, amíg a közösség, a törzsszövetség körülményei jók voltak ... A szakrális királyságnak azonban ehhez csak annyi köze volt, hogy a legitím király és a hatalmat gyakorló fővezér közül az első olyan ritusok tárgyává lett, amely a király életét összekapcsolta a törzsszövetség szerencséjével.*” (Róna-Tas 1997: 269). Fontos hozzátenni azt is, hogy a török nyelvekben a **kende/künde** (és hasonló fonetikai formák) „uralkodót” jelentenek. A kazárok rendje szerint ez a harmadik fő állami cím, amit a hozzájuk csatlakozott vagy alávetett törzsek és népek vezéreinek szokás volt adni. (*kende* – Magyar 2000: 758.).

a védelem kérdéseivel törődött¹⁹. A kazárok gyakorlata szerint a második fejedelmet (magyarok esetében a gyulát) a legfőbb uralkodó, a kagán jelölte ki, hagyta jóvá és hirdette ki²⁰. (Бешевлиев 1981: 47).

Ha a fent említettekből indulunk ki, és Anonymus szövegéhez térünk vissza, akkor láthatjuk, hogy Álmos „vezérül” és „parancsolóul” történt megválasztását indokoló érvek a következők: „*mivel Álmos vezér, Űgyek fia, továbbá azok, akik az ő nemzetségéből származtak, jelesebbek voltak nem dolgában, meg hadban is hatalmasabbak*” (a kiemelő ritkítás tőlem – M.D.). (SRH. I. 40). Tehát Álmos megválasztását indokló, itt megemlített legfőbb érvek: – „*Űgyek fia*”, „*jelesebbek voltak nem dolgában, meg hadban is hatalmasabbak*”. Mindezek a hadúrra, illetve gyula fejedelemeire jellemző sajátosságok. Anonymus szövegében ugyan úgy, mint Bátorbanszületett Konstantinében is (annak ellenére, hogy ő csak azokat az érveket sorolja fel, amellyel Árpádot fejedelemmé választották), sehol sem szerepel akár egy olyan választási érv, amely jellegzetes és sajátos lett volna a szakrális fejedelem, a künde tiszttségére.²¹ Mindez alapot nyújt annak feltételezésére, hogy kezdetben Álmost nem lehetett szakrális főfejedelemmé, kündévé választani, hanem csak a valóságos hatalom végrehajtója, gyula lehetett. Ez utóbbi esetben a választás, a hatalomba emelés jóváhagyása csak a kagán aktív közszereplésével történhetett meg.²²

A források szerint Árpádöt úgy választották fejedelemmé, hogy előbb a magyar törzsfők egyetértésével, Levedi vajda a kazárok kagánja előtt javaslatot tett rá.²³ Ebből arra lehet következtetni, hogy Árpád fejedelemmé választása – Levedi, a kagán és a törzsi vezetők – közös döntésének eredménye volt. Ebben az esetben a választás aktu-

¹⁹ A Dzsajháni-hagyomány szövegében olvashatjuk a következőt: „*Főnökük neve künde. Ez azonban csak névleges címe a királyuknak, minthogy azt az embert, aki királyként uralkodik felettük, gyulának hívják. Minden magyar a gyula nevű főnökük parancsait követi a háború dolgában, a védelemben és más ügyekben*”. (Gyórfy 1986: 86). Különböző középkori arab írásokra hivatkozva – Ibn Fadlan, Ibn Haukal, al-Isztahri, Maszudi és mások -, a bolgár történelemtudomány a kettős fejedelemség hagyományában ugyanazokat a funkcionális jellegzetességeket véli felfedezni, amik azonosak a többi török államoknál. (Бешевлиев 1981: 47). A hagyomány bolgár állami gyakorlatban (teljességben vagy részben) a VII-X. századig létezett. (Бешевлиев 1981; Москов 1988; Николов 2002).

²⁰ Ibn Haukal írja a következőt: „*főemberük neve kazár kagán. Ez még királyuknál is magasabb méltóság részese ugyan, de a kazár király avatja fel.*” (Бешевлиев 1981: 47, 91. sz. jegyzet).

²¹ Bátorbanszületett Konstantin arról tudósít, hogy a magyarok „*jobbnak tartották, hogy Árpád legyen a fejedelem, mintsem atyja, Álmos, minthogy tekintélyesebb volt, s egyaránt nagyra becsülték bölcsességéért, megfontoltságáért és vitézségéért*” (kiemelés tőlem – M.D.), és rátermett volt erre a tisztésre”. (ÁMTBF 44-45). Bár a két forrásban rögzített adatok későbbi történelmi korszakból származnak, a szerzőik közelebb voltak a valódi eseményekhez, mint a jelenkor tudósai. Ezek a krónikáirók sokkal megbízhatóbb, bár nem írásban rögzített, szóbeli információval rendelkezhetnek a tényleges történelmi események körülményeiről, mint mi. Emiatt megbízhatunk a fejedelemválasztásra így felsorolt indítékaikban.

²² Kristó Gyula Németh Gyula véleményét idézi fel, miszerint: „*Levedi, a kagán és a magyar törzsfők támogatásával Árpádöt ültette a főfejedelmi székbe.*” (Kristó 1996: 68 a 18. sz. jegyzet).

²³ Kristó Gyulanál azt olvashatjuk: „*Bátorbanszületett Konstantin arról tudósít, hogy miután Levedi vajda nem vállalta el a kazár kagán által felkínált magyar fejedelmi tisztet, maga helyett egy másik vajdát, Álmost vagy annak fiát, Árpádöt ajánlotta e szavakkal: „ezek közül akár Álmos, akár a fia, Árpád legyen inkább a fejedelem, aki rendelkezésükre áll.*” (Kristó 2002a: 9; ÁMTBF 44).

sa megelőzte a pajzsra emelés rítusát. (Kristó 1996: 7 6; 2002a: 19-20). A választás eredményének kihirdetése és jóváhagyása történt meg úgy, hogy a „*kazárok szokása és törvénye szerint pajzsra emelvén, fejedelemmé tették*”. (ÁMTBF 45). A szövegben nem történik említés arról, hogy a megválasztott Árpád konkrétan, – kende vagy gyula – címet szerezte-e meg. A szöveg kontextusából azonban feltételezni lehet, melyik volt a megválasztott fejedelem címe.

Ugyanis a fenti áttekintésből már tudjuk, – miképpen az a római, bizánci és egyéb nyugat-európai hagyományokban a hadvezérek, császárok (uralkodók) esetében történt –, a megválasztásnak kihirdetése zajlott a „pajzsra emelés” rítusával. Alkalmazásával a végrehajtott választás jogerőssé vált. Más részről Róma és Bizánc hagyományaiban nem volt ismert a szakrális fejedelem intézménye. Arról sincsenek adataink, hogy az említett rítus alkalmazása valamely vallási vezető vagy egyházfő (pogány pap, pátriárka, pápa) hatáskörébe tartozott volna. Ezen ok miatt nagyon valószínűtlen, hogy Árpád szakrális fejedelemként – küdeként történt megválasztásánál, kihirdetésénél és jóváhagyásánál ilyen, Bizáncból átvett és a magyarokra kényszerített államjogi rítust alkalmaztak volna. Az itt felsorolt események és körülmények logikája inkább arra enged következtetni, hogy ebben az esetben az államhatalom tényleges uralkodójának, illetve hadurának, vagyis a gyula fejedelmi tisztség megválasztásának a kihirdetéséről és jóváhagyásáról van szó.

Az is lehetséges, hogy a magyarok átvették vagy elfogadták a rítust, és azt sajátos, kettősfejedelemségű államrendszerükbe beillesztették. Logikusan végiggondolva, azt a lehetőséget sem szabad kizárni, hogy ezzel a rítussal a szakrális fejedelem, a künde választását is jóvá lehetett hagyni. Ámbár a különböző forrásokban Kurszánál sincs sehol dokumentálva, hogy alkalmazták volna ezt a szertartást, így az is teljesen tisztázatlan, mi volt az ő címe: künde vagy gyula?

A mi feltételezésünk Dümmerth Dezső azon véleményéhez áll közel, miszerint Álmost előbb gyula fejedelemmé választották és csak később vált kündévé, azaz szakrális főfejedelemmé.²⁴ Azt is feltételezni merjük, hogy ezt az utat a főhatalomban fia, Árpád fejedelem is megjárta, akit kezdetben gyulának választottak és csak aztán (Kurszán halála előtt vagy után) emelkedett a főfejedelmi, azaz a künde tisztségig.²⁵

Ha a gesztus dimenziói témára térünk vissza, akkor az első helyen azt kell hangsúlyoznunk, hogy a pajzsra emelés szertartása nem a fejedelemmé választás szerepét töltötte be. A forrásokból már tudjuk, hogy a választást Levédi, a kagán és a törzsi ve-

²⁴ Kristó Gyula írja a következőt: „Dümmerth Dezső több írásában feltételezi: Álmos, mint gyula kezdte meg emelkedését, lehetséges, hogy belőle szakrális fejedelem vált, minden esetre az új haza határában szakrális rítus szerint feláldozták”. (Lásd: Kristó 1996: 97, és az ott közölt hivatkozásokat.)

²⁵ Egyik írásában Róna-Tas András a következőt feltételezi: „a IX-X. századi bizánci források idején a királyi és a katonai hatalmat átmenetileg egyaránt Árpád gyakorolta”. (Róna-Tas 1997: 270). Állítását alátámasztja az a tény, hogy az írott forrásokban semmiféle adat nincs arról, hogy Kurszán halála után Árpádot másodízben is megválasztották és a főhatalom második tisztében jóváhagyták volna, újra alkalmazva a pajzsra emelés rítusát. 907-ben, az ő halála után sem történt meg, amikor fiát Zoltát választották meg a magyar közösség egyszemélyes uralkodójává. (Magyarország 1981: 69).

zetők közösen tették meg, csak aztán következett a rítus. A gesztusi egység addresserei, ti. azok, akik Árpádot pajzsra emelték (egyénilag vagy közösen), az alábbi emberi kategóriához tartozók lehetnek: a törzsek vezetői, katonai parancsnokok (a hadak parancsolói), szabad katonák, az egyes törzsek tagjai (fiatalok, akik még nem lehettek katonák, öregek, nők, gyermekek, rabszolgák, hadifoglyok és egyebek). Fontos pontosítanunk, hogy a pajzsra emelők csoportja, az addresserek (üzenetküldők) nem lehetnek egyidőben a gesztus addressei (címettjei) is. A másik szükséges pontosítás: az ilyen típusú katonai társadalmakban a fontos közösségi döntések meghozatala a fegyvert viselő férfiak körére (törzsi vezérek, katonai vezetők, katonák stb.) szorítkozik. Pontos írásos adatok hiánya miatt azonban csak feltételezni lehet, hogy az addresserek a három társadalmi kategória képviselőjében önállóan vagy közösen léptek-e fel. A katonai társadalmak cselekvési logikájából, valamint ezen államjogi aktus rendkívüli fontosságából is kiindulva azonban feltételezni lehet, hogy ebben az esetben az addresserek főleg a törzsi vezetők és katonai parancsnokok (a hadak parancsolói) egy része voltak.

Más logika útján is el lehet indulni. Az ilyen társadalmakban a hatalom megoszlása a szabad katonák szerepét is meghatározza.²⁶ Ők azon emberi kategória, amelynek nemcsak joga, hanem ereje is van fontos döntéseket hozni, jogosultságukat megszilárdítva, azokat a közösségre rákényszeríteni. Ilyen szempontból feltételezhetjük, hogy a katonák ez esetben szintén az addresserek szerepében léptek fel és ily módon hirdették ki és hagyták jóvá a már megtörtént választást.²⁷ Sajnálattunkra azonban, adatok hiánya miatt, erre pontos válasz nem adható.

Ha az **addresser – addressee kapcsolat** első része már tisztázódott, akkor vajon ki képviseli a második rész addresséjét? Abból a tényből kiindulva, hogy a választás már megtörtént, akkor a gesztusi egység funkcióinak lehetőségei csak az alábbiak lehetnek: - a választási eredmény kihirdetése, annak jóváhagyása, a megválasztott üdvözlése. Arra a feltételezésre már utaltunk, hogy kik lehettek azok az emberi csoportok, amelyek a választást jóváhagyták. Logikusan annak is esélyt kell adni, hogy olyan érzelmi funkciók is léteztek, mint a megválasztott Árpád fejedelem üdvözlése és dicsőítése. Ilyen módon a **funkció** dimenziója a következő tartalommal bővül: kihirdetés, jóváhagyás, üdvözlés és dicsőítés. Így már könnyebb meghatározni az addressereket. A kihirdetésnél az addresseek (címettek) mindazok lehettek, akik közvetlenül nem vettek részt a pajzsra emelés aktusában, valamint a magyar törzsek összessége. A jóváhagyás elsőszámú címettjei, addressei a kazár követek,²⁸ rajtuk keresztül közvetve maga a kagán és minden törzsének tagjai voltak.

Abban az esetben, ha elfogadjuk, hogy a pajzsra emeléshez a magyar közösség részéről világnézeti felfogás és megfontolás is kapcsolódott, akkor feltételezni lehet, hogy a gesztusi egység a következő funkciókat is tartalmazta: a megválasztott bemutatása a főisten előtt, illetve könyörgés annak jóváhagyásáért és kegyeiért. Ennek feltéte-

²⁶ A témával kapcsolatban Róna-Tas András írja: „*A honfoglaló magyarság vezető rétege mögött állt a szabad fegyveres nép. Fő foglalkozásuk a hadjáratokban való részvétel volt, de természetesen ők irányították az állatok őrzését és a nomád földművelést is.*” (Róna-Tas 1997: 278-279).

²⁷ Bár más úton járva, Zlinszky János ugyan erre a következtetésre jut. (Zlinszky 2002: 1).

²⁸ Biborbanszületett Konstantin arról azt írja: „*a kazár követek jelenlétében*”. (Moravcsik 1934: 155-156).

lezésére a korszakban más, hasonló dokumentált gesztusi gyakorlat megléte érvel, amelynek funkciója a döntés jóváhagyása volt.²⁹

Több mint valószínű, hogy Árpád megválasztását állami szinten a kagán jóváhagyta, bár a forrásokban ez irányú cselekményről említés nincs, mint ahogy hiányoznak az adatok a főhatalmi (fejedelmi) méltóságba történt beiktatási és jóváhagyási rítusról is. A megválasztás aktusával kapcsolatban nem ismeretes Bizánc állásfoglalása sem. Az üdvözlés és dicsőítés gesztusi egység funkcióinál az addressee csak egy lehet –, maga a megválasztott Árpád fejedelem.

A **szemantika** dimenziójánál a gesztusi egység elnevezése – legalább is, ahogy a bizánci történetíró a fizikai formáját lejegyezte –, az emberi test pajzsra emelése. Sajnálatunkra a rítus korabeli magyar elnevezését nem ismerjük, ennek következtében a történelmi információ egy lényeges része hiányzik. A jelenleg használatban lévő nyelvi forma – a **pajzsra emelés** – későbbi származású.³⁰ A motiválási szintnél feltételezni lehet, hogy a magyar közösség a rítus jelentését választásként és az uralkodó kikiáltásaként fogta fel, attól függően, hogy az adott személy vagy csoport mennyire volt járatos a jelentések különböző árnyalataiban és a hatalom mechanizmusában. Ez utóbbi esetben hozzá kell tenni még a választással együtt járó üdvözlés szemantikáját is. Indoklás: – a kihirdetés, jóváhagyás, bemutatás, az isteni jóindulat és kegyelem kikönyörgése –, egybeesik a szemantikai funkciókkal.

A krónikák szövegéből tudni lehet, hogy VII. avagy Bيبorbanszületett Konstantin császár számára a gesztusi egység funkciói és azok szemantikai jelentése egészében ismertek és világosak voltak, azért nem találta szükségesnek azokat magyarázni. Ő nem kételkedik Árpád fejedelem megválasztásának jogos voltában, ám, hogyan áll ez a kérdés a magyarok közösségében, azt csak sejteni lehet. A XI. században a rákövetkező uralkodók trónra lépésénél az egyház már elegendő erőt összpontosított a kezében ahhoz,

²⁹ Anonymus krónikájában (XIV. sz.) Szvatopluk morva fejedelemmel kapcsolatban (IX. sz.) szerepel a **Fehér ló mondája**, amely szerint Árpád azt kérte a morva fejedelemtől: „küldjön nekem a maga jóvoltából két korszót tele Duna vizével és egy nyalábot Alpár homokjának a fűvéből, hogy megtapasztalhassam, vajon édesebb-e Alpár homokjának a fűve a szcítiai tájaknak, azaz Dentü-mogyernak a fűvénel, és a Duna vize vajon jobb-e a Don vizénél. ... Aztán Árpád vezér tanácsot tartván szintén elküldötte követeit Salán vezérhez, s küldött neki tizenkét fehér lovat, tizenkét tevét, meg tizenkét kun fiút, a vezérének pedig tizenkét nagyon ügyes orosz leányt, továbbá tizenkét hölgymenyét-prémet, tizenkét nyestbőrt és tizenkét aranyos köntöst.” (SRH. I. 39-52). Ilyen módon a magyarok megszerezték a jelenlegi hazájukat. A jelenkor történészei azon a véleményen vannak, hogy ez a szertartási viselkedés a szerződéses kötésének megszokott formája. (Györffy 1984: 589-590). Hasonló rítus párhuzamokat lehet felfedezni 815-ben a bolgár Omurtag kán és a bizánci V. Örmény Leó közti szerződésben. Ebben az esetben a császár földre önt egy serleg vizet, felfordít egy nyergét, egy kötőféket kézzel megérint és felemel (kiemelés tőlem – M.D.) egy nyaláb fűvet. (Lásd: Györffy 1984: 589; Знатарски 1970: 566-567; Примов 1981: 147-148, és az ott közölt hivatkozásokat.)

³⁰ Valószínűleg a pajzs szó **pavese** formában a XIV. században vagy korábban került be a magyar nyelvbe a középkori észak-olasz nyelvjárásokból. Magyar nyelvben a szó bőrrrel bevont fa pajzsot jelentett. Eredetileg Pávia városában készítették. Használata az Anjou-dinasztia (1307-1395) uralkodása idején, erős olasz kultúrhatásra terjedt el. A nyelvészeti adatok arra vallanak, hogy a pajzs szó viszonylag késő kerül be a magyar nyelvgyakorlatba. Másrésztől az etimológiai kutatások egyöntetűen elvetik a szó perzsiai eredetét a magyar nyelvben. (Magyar Nyelv 1976: 61-62).

hogy a keresztény jellegű koronázási rítus alkalmazását kényszerítse rájuk. Ennek megfelelően, – mint a főhatalom átvételi mechanizmusának kötelező elemei –, használatba kerültek a királyi hatalom keresztény szemléletű szimbólumai is. (Zlinszky 2002: 3).

A középkori állami jogi normák, a világnézeti és a szokásrendszer időközbeni változásaitól függetlenül, a „pajzsra emelés” gesztusi egysége a XVIII. században ismét történelmi fontosságú aktus szerepét töltte be Magyarországon. Az országos jelentőségű eseményre 1705-ben Szerencsen került sor, amikor az országgyűlés II. Rákóczi Ferenc fejedelmet a Magyar Királyság *vezérlő fejedelmévé* választotta, majd kézen történt háromszori felemeléssel a hatalomba beiktatták.

A XVIII. században a Magyar Királyság nem független állam, hanem a habsburgi Német–Római Birodalom szerves része. A megszokott állami gyakorlat szerint az uralkodó a magyar királyi koronát és címét csak a magyar országgyűlés törvényes választása után kapja meg. Ez utóbbi a négy nemesi rend képviselőiből áll. A XVI. század második felében az egykori Magyar Királyság keleti területén – a török terjeszkedése idején – különálló Erdélyi Fejedelemség jön létre. (Oborni 2002: 7) Az új államalakulat hamarosan függetlenséget és nemzetközi elismerést kap. A fejedelemség uralkodója „választott fejedelem” címet visel, amit csak az országgyűlés törvényes választása után kaphat meg. Az országgyűlés a nemesi rendek képviselőiből tevődik össze. A korszakban ez a cím más európai uralkodók által is elismert és jogos. (Erdély 1986: 904)

1700-ban a magyar nemes Rákóczi Ferenc, aki örökletes fejedelmi (grófi) címet visel, a vele hasonlóan gondolkodó nemesekkel, jobbágyokkal és bujdosókkal együtt, mozgalmat kezd a Magyar Királyság függetlenségének kiharcolására. A felszabadulási és egyesítési tervben eredetileg nem szerepel az Erdély Fejedelemség bekapcsolása³¹. Ennek ellenére a későbbiekben a Fejedelemség nélkülözhetetlenné válik ebben a tervben. Így, 1704. július 8-án Gyulafehérváron, a rendes országgyűlés II. Rákóczi Ferencet törvényes „választott fejedelmévé” választja meg. (Magyarország 1982: 201; Erdély 1986: 900) A fejedelem beiktatására a hatalomba csak pár évvel később, 1707. április 5-én került sor Marosvásárhelyen, az akkor ott tartott rendszeres országgyűlésen³². A szertartás nagyon ünnepélyes, jelen vannak a magas rangú állami tisztviselők

³¹ Ebben a kezdeti szakaszban még nem született ötlet közös államszövetséget létrehozni a Magyar Királyság és Erdély Fejedelemség között, aminek célja állami függetlenséget nyerni és az országot kiszakítani a Habsburg- Birodalomból. Az összeesküvők csak Thököly Imre fejedelemben, a volt kuruc mozgalom vezetőjében, – aki száműzetésben Nikomédiában az Oszmán Birodalomban él –, látják Erdély lehetséges jövőbeli uralkodóját. Ő II. Rákóczi Ferenc fejedelemnek mostohaapja. Thököly Imre gróft 1690-ben választották fejedelemmé, de soha nem iktatták be a hatalomba. (Erdély 1986: 896; Oborni 2002: 201)

³² A hatalomba való ünnepélyes beiktatást a város falain kívül tartják. A nyílt mezőn magas faemlévényt építettek, amihez néhány lépcső vezet. A grádicsot zöld posztó borítja. Az egyik oldalán egy kis oltár van. Az emlévény közepén egy kerekded asztal és mellette magányos fejedelmi szék áll, amiket karmazsin színű bársony borít és arany paszomány ékesít. Mindkét bútort perzsiai szőnyegek takarják. Nem messze az emlévénytől sátrak állnak, ahol magyar szokás szerint a választott királyt fogadják. Az ünnepélyes szertartás idején a sátrakban tartják a szónoklatokat. Ebben az esetben a fejedelmévválasztás ünnepsége teljesen egybeesik a királyéval. (Rákóczi 1951: 164-165 és az 5. sz. lábjegyzet.)

és a négy engedélyezett vallás főpapjai (püspökök)³³. A megválasztott fejedelmet, II. Rákóczi Ferencet a szokásos állami és keresztény szertartások alkalmazásával, törvénytörően koronázták és iktatták be a hatalomba.

A jelenlegi kutatás számára az érdekes, ami két évvel korábban, 1705. szeptember 20-án Szécsény városában történt, amikor Rákóczi Ferencet a Magyar Királyság „szövetkezett rendek vezérő fejedelmévé és főnökévé” kiáltották ki. Ugyanakkor a magyar országgyűlés őt a hatalomba is beiktatta. (Magyarország 1982: 537) Ebben az esetben annak ellenére, hogy a koronázás és beiktatás szabályos állami és keresztény szertartásoknak megfelelően történt, mellette a „pajzsra emelés” gesztusi egységét is alkalmazták. II. Rákóczi Ferenc emlékezéseiben így ír az eseményről: „Végül ezekről jegyzéket állítottak össze. Ezek után kikiáltottak a szövetkezett rendek vezérő fejedelmévé és főnökévé, az egri püspök misét tartott, én az elkészített eskü-minta szerint kezébe tettem eskümet. Végül, mivel követni akarták a nemzetnek azt a régi szokását, hogy főnöküket pajzsra emelik, engem is a legfőbb urak kezükkel felemeltek. Az összes főpapok, szenátorok, mágnások, a megyék és királyi városok követei engedelmisséget, hűséget esküdtek nekem és azt is, hogy megtartják a szövetkezés alkotmányát. Az erről szóló oklevelet három példányban készítették el, mindnyájan aláírták, lepecsételték ...” (Rákóczi 1951: 128)

Logikus a kérdés: – Miért éppen ennél a törvényes úton választott uralkodó beiktatásnál kell alkalmazni a rítust? Miért hiányzik ugyanez a rítus az 1707-es beiktatási ünnepségnél Erdélyben?

A történelmi forrásokból tudjuk, hogy I. József osztrák császár, aki törvény szerint Magyarország királya címet is birtokolja³⁴, 1706. márciusában tárgyalásokat kezd

³³ Emlékirataiban II. Rákóczi Ferenc a következőként írja le ünnepélyes beiktatását: „Miután az emelvényhez értem és leszálltam a lóról, a főurak kísértek. Minden vallás püspökei és papjai sorban álltak, kivéve a katolikus püspököt, akit udvari főpapom képviselt. Egy ítélőmester egy óráig tartó szónoklatot intézett hozzám, részletezte, hogy Isten az, aki a jó és a rossz fejedelmeket adja, hogy általa lakdja vagy büntesse az alájuk vetett népeket.” Rákóczi válaszol a beszédre és következik a beiktatás. „Ezekután az oltárhoz közeledtem, udvari papom elem tartotta az evangéliumot, a törvénykönyvben előírt eskü-formulával együtt, melyet hangosan mondtam el. Eljenzetek. Jó ágyúlövésnyire lévő, csatarendben álló csapataim sortűzet adtak. A menet megindult, a városban a kis katolikus kápolna előtt leszálltam s ott a plébános rákezdte a Tedeum-ot.” (Rákóczi 1951: 165)

³⁴ A Német-Római Birodalom császára I. Lipót, 1705-ben bekövetkezett haláláig a Magyar Királyság király címének és koronájának törvényes birtokosa. Fia, I. József, ugyanannak a címnek és koronának az örököse, amikkel a magyar országgyűlés 1687-ben hatalmazta fel őket. A Német-Római Birodalom császárává történt megválasztása idején (1705-ben) I. József egyben törvényes magyar király is. (Magyarország 1982: 538) Az Erdélyi Országgyűlés azonban (1706. március 8-20-án, Huszton) kijelenti, hogy az új osztrák uralkodót, I. József császárt nem fogadja el királyának. A fejedelemség ezzel az alkotmányos szintű aktussal kinyilvánítja az osztrák császár trónfosztását, és államát a birodalomtól leválasztja. Ez fontos lépés az Erdélyi Fejedelemség függetlenségének megszerzéséhez és kapcsolatai rendbetételének az új államszövetségben a Magyar Királysággal. (Magyarország 1982: 541; Erdély 1986: 907) Az Erdélyi Országgyűlés (1707. április 5-21-én, Marosvásárhelyen) ismét kinyilvánítja a fejedelemség végleges kiszakadását a birodalomból és II. Rákóczi Ferenc „választott fejedelmet” ismeri el egyetlen törvényes uralkodóként. A fejedelem a fejedelemség külpolitikai és pénzügyi ügyeinek az intézésében teljhatalmat kap. (Magyarország 1982: 541; Erdély 1986: 914) Ugyanakkor törvénybe iktatják az Erdélyi Fejedelemség és a Magyar Királyság között létrehozott államszövetség elismerését is.

a létrehozott államszövetség elismeréséről, ami a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség között jött létre. A Habsburg-udvar egyik alapfeltétele, hogy II. Rákóczi Ferenc mondjon le „Erdély választott fejedelme” címéről. (Erdély 1986: 909) Rákóczi nem teljesíti a császár kérését. Az így megfogalmazott feltételből következtethető, hogy a császári udvar elismeri Erdély „választott fejedelme” cím legitimitását, ezért ragaszkodik ahhoz, hogy arról Rákóczi önként mondjon le. Ennek valószínű oka, hogy az udvarnak nincs törvényes lehetősége legálisan visszavenni azt.³⁵

Nem így áll a dolog II. Rákóczi Ferencnek a Magyar Királyságban érvényes „vezérlő fejedelem” címével. Több mint valószínű, hogy ezt a Habsburg-udvar nem ismeri el, ezért a császár az önkéntes lemondásához sem ragaszkodik. A cím törvénytelenségének gyanúja a választás végrehajtásának módjában rejlik. Tény az, hogy az összehívott országgyűlés, amely a négy magyar nemesi rend képviselőiből áll össze, és II. Rákóczi Ferencet a Magyar Királyság „vezérlő fejedelmévé” választotta, legális és törvényes. Az ünnepségen részt vesz a katolikus egyház klérusa.³⁶ Az egri püspök misét tart és ilyen módon a kánon szerint jóváhagyja a választást és az azt követő beiktatást. Ugyanakkor a törvénytelenség kétségei továbbra is fennmaradnak, mivel az eljárás során az országgyűlés soraiból olyan fontos állami tisztségviselők és magas rangú méltóságok hiányoznak, mint a nádor, az országbíró, a kancellár, a bán és mások³⁷. A korszak állami szabályai szerint az uralkodó választása és beiktatása, csak akkor válik törvényessé és nemzetközileg elismert jogi aktussá, ha a királyság említett magas rangú tisztségviselői és méltóságai is jelen vannak, és beleegyezésüket adják. Azonban ebben a történelmi pillanatban, mindezek egyben a birodalmi kormányzat képviselői, akik nem értenek egyet ezzel a választással. A leírt körülmények között fennáll a veszélye annak, hogy II. Rákóczi Ferenc megválasztása és beiktatása a „törvénytelen aktus” kategóriájába helyezhető, és őt a legitim császári hatalom bitorlójának lehet nyil-

³⁵ Az osztrák tábornagy Rabutin de Bussy által összehívott és manipulált Magyar Országgyűlése (1705. december 15-én), semmisnek nyilvánította II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelem választását, bár ez nem áll a joghatáskörében. (Magyarország 1982: 538) Az eseményekre érdekes tekintet ad a tény, hogy ugyanaz az Országgyűlés nem nyilvánította semmisnek az 1705-os Magyar Királyság fejedelmévé választását, ahol az a joghatáskörében áll.

³⁶ A Római Katolikus Egyház akkori vezetője XI. Kelemen pápa, valószínűleg a Német-Római Birodalom és személyesen I. Lipót császár hatása alatt ellenezte, hogy a katolikus II. Rákóczi Ferencet Magyarország fejedelmévé válasszák. Ezzel a választással, az egykori erdélyi fejedelem, Apaffy Mihály is szembeszállt. A körülmények miatt a pápa is befolyást igyekezett gyakorolni XIV. Lajos francia, és más európai királyokra, hogy vonják vissza támogatásukat II. Rákóczi Ferentől. XI. Kelemen kiközösítéssel fenyegetve, külön szigorú figyelmeztetést is küld a magyar katolikus klérushoz és a papsághoz arra az esetre ha azok Rákóczit támogatnák, felszólította őket, hogy egyetlen legitim uralkodójuknak az újonnan megválasztott (1705) osztrák császárt és magyar királyt, I. Józsefet ismerjék el. (Pach 1951: 20)

³⁷ „A gyűlés kétségkívül az egész ország tekintélyét élvezi, de minthogy az ország legelső rangjai és méltóságai (7. sz. lábjegyzet, mely alatt a nádor, az országbíró, a kancellár, a bán stb. értetik) nincsenek jelen, helyettesíteni kell őket, ha diétát akarunk tartani, ez pedig teljesen elidegenitné a távollévőket, akik közül pedig sokat akarata ellenére tartanak vissza Bécsben. És minthogy a császár ajánlatokat tett s kijelenti, hogy orvosolni akarja a nemzet panaszait, nem lenne helyénvaló királyválasztásba fogni.” (Rákóczi 1951: 126-127)

vánítani. Végül ez lenne a véleménye más európai uralkodóknak is. Azt hiszem, ez a fő oka annak, hogy a hatalomba történt beiktatás legitimitásaként újra alkalmazták a „pajzsra emelés” hajdanvolt törvényes gyakorlatát.

A beiktatási adatokból tudjuk, hogy a gesztusi egységből hiányzik a pajzs, helyette a főnemeseke kézen történő háromszori felemelést alkalmaznak. Ez azt jelenti, hogy valószínűleg a régi rítus XVIII. századi összetételéből már csak a funkció tudása maradt fenn, valamint az elnevezés, ami frazeologizmussá vált³⁸. A helyzet azt sugallja, hogy a rítusból egy korábbi történelmi időszakban a pajzs alkalmazása elmaradt, és csak az emberi test felemelése él tovább. Így a rítus új formája, a választás kihirdetésének funkcióját kivéve, egy új dimenziót kap: – beiktatás a hatalomba. Az uralkodóválasztás esetében a rítus funkciója már egy törvényes eljárás a beiktatás legitimitására. Ez időszakban a rítus módosított formájával párhuzamosan, a „pajzsra emelés” frazeologizmusa is tovább fennáll. Ebben az esetben érdemes azt is kutatni, a magyar közösség melyik része tárolja és viszi tovább a frazeologizmus ismeretét és a hozzá kapcsolódó funkciókat³⁹. Honnan és hogyan szereznek tudomást Rákóczi Ferenc és nemesei arról a rítusról, amely bár a történelmi forrásokban nincs dokumentálva, mégis tovább létezik a középkori magyar társadalom közigazgatási gyakorlatában és a népi hagyományban. Feltehetően II. Rákóczi Ferenc személye és ügye iránti erős nemzeti rokonszenv miatt a rítus, amellyel 1705-ben beiktatták, a hagyományos magyar népszokásokban is nyomot hagyott és új fejlődési szakaszt jelent.

Feltételezésünk, hogy Magyarországon a gesztusi egységet a fejedelmi hatalom legitimitására eszközként használták. Ezt támogatja az a tény, hogy kezdetben II. Rákóczi Ferencet csak az Erdélyi Fejedelemség törvényes uralkodójává választották, és csak később a Magyar Királyságban. A magyar történettudomány azzal magyarázza az események furcsa egymásutánosságát, hogy ez egy jól átgondolt stratégia, amely révén II. Rákóczi Ferenc, az „Erdély választott fejedelme” cím birtokában már nemzetközi elismerést és uralkodói legitimitást szerez⁴⁰. Ez a megközelítés segítené legitimé ten-

³⁸ Az állítást megerősíti a tény, hogy minden XII-XIII. század utáni görög nyelvű írott forrásban, amely a XI-ik századi bolgár történelmi eseményeket írja le, ti. Deljan Péter királlyá választását, sehol nincs említés a „pajzsra emelés” rítusáról. Sőt a rítus elnevezése is hiányzik, még azokban az esetekben is, amikor a szerzők azokra a történelmi tényekre utalnak, amelyeket a korábbi krónikáirók - Pszellosz, Szkülitzész és Zónarász, részletesen leírtak. (Търкова-Займова 2009)

³⁹ Az 1707-es hatalomba történt beiktatással kapcsolatban, II. Rákóczi Ferenc az Erdélyi Fejedelemségben kialakult állami hagyomány és beiktatási rítus hiányáról ír az emlékirataiban. Talán ez azt jelenti, hogy a „pajzsra emelés” rítusa is hiányzott. „De végül tökéletesen el kellett állni ettől a tervtől, amilyenra, hogy már nem maradt más hátra, mint szabályozni bevonulásom és beiktatásom szertartását. A legidősebbek sem tudtak semmit régi szokásaikról, melyeket talán Báthory uralma óta nem szabályoztak. Azért említem ezt a korszakot, mert azóta az idő óta hagytak fel a főurak az utazással. ... Az is lehet, hogy a fejedelmek beiktatásakor megőrzött szertartásokat akkor törölték el, amikor a protestáns vallás jutott uralomra, de minthogy erről semmit sem tudtak nekem mondani, igyekeztem azokhoz a szokásokhoz alkalmazkodni, amelyek szerint Magyarországon koronázzák a királyokat.” (Rákóczi 1951: 164)

⁴⁰ II. Rákóczi Ferenc Erdély fejedelmévé választását hivatalosan közölték Franciaország, Svédország, Anglia, Lengyelország, Hollandia, Poroszország, Oroszország és az Oszmán Birodalom uralkodóival. Rákóczi megválasztását csak XIV. Lajos francia király és I. Péter orosz cár ismeri el, valamint Magyarország függetlenségi ügye csak tőlük nyer támogatást. (Pach 1951: 17; Magyarország 1982: 535, 538, Erdély 1986: 903)

ni a rákövetkező fejedelmválasztást Magyarországon, valamint a nemzetközi támogatás és elismerés elnyerését a királyság függetlenségének kivívásához. (Erdély 1986: 903) Az első választás után az európai uralkodóktól kapott csekély támogatás és elismerés azonban nem elég biztosíték arra, hogy a második – Magyarország fejedelmévé történő – választás elnyerje a nemzetközi legitimitást. Ez lehet a fő oka olyan eljárást alkalmazni, amely kívül áll a korszak hatalmi legitimitásának szabványától. Ebben az esetben a régi rítusgyakorlat – az uralkodó felemelése –, a hivatalos koronázás végrehajtását helyettesíti. Ez utóbbi azonban jogilag nem lehetséges, mivel az osztrák császártól és a pápától nincs rá engedély. Ráadásul tény, hogy ebben a történelmi pillanatban Magyarország koronáját törvényesen I. Lipót császár bírja⁴¹. Ebben a helyzetben, mielőtt a legitim koronázáshoz folyamodnának, először a jelenlegi király törvényszerű trónfosztását kell végrehajtani. Éppen ez teszi meg a magyar országgyűlés 1707. május 1-jén Ónodon. De II. Rákóczi Ferenc iránt tanúsított gyenge nemzetközi támogatás és a függetlenségi harcok kudarca miatt, Magyarország királyává választását átmenetileg elhalasztották, ami a későbbiekben sem történt meg. (Magyarország 1986: 542; Pach 1951: 14)

Az 1705-ben alkalmazott gesztusi egység elemzésénél, a gesztusi dimenziókat figyelembe véve, a következő jelenségek figyelhetők meg. Első helyen a gesztus *fizikai formája* – emberi test felemelése –, megmarad. Új elem a gesztusi egység háromszori ismétlése. A *környezet* dimenzióál hiányzik a szimbolikával felruházott pajzs. Egyértelműen tudjuk, hogy a rítus résztvevőinek öltözete ünnepi⁴². A rendelkezésünkre álló adatok alapján viszont teljes bizonyossággal azt nem tudjuk megmondani, milyen a címzett, II. Rákóczi Ferenc öltözete, – ünnepi vagy rituális⁴³. A gesztusi egység alkalmazási helye az országgyűlés, valamint az idő és a társadalmi környezet, a súlyos társadalmi-politikai helyzet, a környezet dimenzió, mind erős szimbolikával felruházott elem. A megszerzett „vezérlő fejedelmi” státus időbeli érvényessége nincs meghatározva. Ez a dinamikusan változó külső körülményektől – a katonai és politikai helyzetűl a királyságban és a birodalomban, valamint az európai uralkodók hozzáállásától a cím legitimitásához – függ. A gesztus *küldői* csak magas rangú nemesek, akik a legfőbb államhatalmat képviselik. A gesztus *címzettjei* II. Rákóczi Ferenc fejedelem, a magyar nemesség és a magyar nép.

⁴¹ A szécsényi magyar országgyűlés (1705) nehezen tudott döntést hozni, hogy „fejedelem” címmel válasszon uralkodót. Legfőbb akadályozói az osztrák császár támogatói voltak, akik a „fejedelem” választását azért ellenezték, mivel e címnek a nemzetközi státusa egy sikeres uralkodó esetében, jogilag is lehetővé tenné önállóságát elnyerni és későbbiekben törvényesen a Magyar Királyság függetlenségét követelni, illetve azt a birodalomból kiszakítani. Ezért azt javasolják, hogy a választottat „a nemesség feje”-nek, „marsalljá”-nak vagy „personálisá”-nak (a császár és magyar király személyes képviselője a királyság kormányzatában) hívják. Ezek a címek nem adnak független és önálló uralkodói státust, valamint lehetőséget arra, hogy a megválasztott ilyenné váljon. (Rákóczi 1951: 127)

⁴² Az 1705-re tervezett erdélyi fejedelmi beiktatásra gróf Teleki Mihály néhány, saját ünnepi ruhával teli bőrönddel utazik a helyszínre utazik. (Erdély 1986: 905)

⁴³ Az 1707-es erdélyi ünnepi beiktatás leírásában sehol sem történik említés II. Rákóczi Ferenc fejedelmi öltözetének valamiféle különleges ruhadarabjáról, ami a szertartási öltözet kategóriájába tenné azt. (Rákóczi 1951: 164-166)

A közvetett címzettjei kategóriában, a magyar országgyűlés képviselői révén az osztrák császár áll, illetve a római pápa és más uralkodók Európában.

Az így felsorolt gesztus dimenziói sajátosságaiból látható, hogy a gesztusi egység a már ismert régi mellett, a választás eredményének kihirdetésével egy új funkciót szerzett. A leírt bonyolult társadalom-politikai környezet és II. Rákóczi Ferenc fejedelem választásával tanúsított szembenállás, a gesztusi egységet azzal a követelménnyel ruházták fel, hogy töltsse be az uralkodó hatalomba történő beiktatásának funkcióját. Ez egy kísérlet: – a rítus történelmi gyökerei és analógiája révén legitimitást nyerni, a nem egészen „törvényes” úton megszerzett hatalom megtartására. A *motiválás* színvonalán a gesztusi egység *szemantikájában* a fejedelemválasztás, talán egyben egyfajta királykoronázásnak is tekinthető. Annak ellenére, hogy a gesztusi egység fizikai formájából már kimaradt a pajzs használata, a rítus elnevezése továbbra is „pajzsra emelés” marad. Ezt a tényt megerősíti a feltevés, hogy a korszakban a gesztusi egység már csak frazeologizmusként létezik. A *megokolás* a gesztusi egység történelmi gyökereiből indul – az uralkodóválasztás nyilvánosságra hozatala, ami más szemantikában fejlődik –, a korszak normáin és szabványain kívül megszerzett hatalom és cím legitimizálása.

Ha a két gesztusi egységet történelmi szempontból Árpád és Rákóczi fejedelem összehasonlításában vizsgáljuk, akkor azok szerkezetükben és alkalmazásukban némi eltérést mutatnak. A rítus alkalmazásával mindkét uralkodó legfőbb katonai és világi teljhatalmat szerez. Rákóczinál azonban az utóbbi kizárólag külpolitikai és pénzügyi kérdések körére korlátozódik. Neki nincs joga egyedül döntenie, tiszteletben kell tartania az országgyűlés által választott szenátus és a kinevezett tanácsadók véleményét. (Magyarország 1982: 537; Rákóczi 1951: 128) Így a „fejedelmi” tisztség, amely a rítus segítségével legitimáltatott ugyan, jelentős hatalmi jogkör korlátozást szenved. Másrészt a XVIII. századi gesztusi egység összetételében új világi és keresztény elemek is megjelennek: a celebrált mise révén a katolikus püspök mintegy jóváhagyja az uralkodóválasztást és beiktatását a hatalomba; az eskütétel a főpap és a közösség előtt történik; a megszerzett státus írott formában való rögzítése; csak a keresztény Isten az, aki előtt az uralkodó hatalmában jóváhagyható, és aki előtt az uralkodó politikai szándékait kinyilvánítja.

A fent összefoglalt tények meggyőznek minket arról, hogy a vizsgált ősi pogány rítus a középkorban, a keresztény egyház ideológiájának szellemében, szigorú integrációs folyamaton ment át. Ennek megfelelően a hagyományos magyar népi kultúrában is más fejlődési utat tesz meg. A századok során évente ismétlődő szokássá válik, amely a pünkösdi szokásköréhez közelálló hagyományos „pünkösdi király” és „pünkösdi királyné” választással van kapcsolatban. Ezen szokásokkal kapcsolatban álló legkorábbi dokumentált adatok a XVI. század első feléből valók. Azonban e szokások vonatkozásában a forrásokban nincs utalás „a pajzsra emelés” és „a kézen történő felemelés” gesztusi egységek alkalmazására. (Dömötör 1979: 114-128) Ezekre a népszokások hasonló gesztusi gyakorlata, mint a tárgyak vagy az emberi test felemelésének megléte enged következtetni, illetve olyan funkciók is, mint a dicsőítés, az Isten és a közösség előtti bemutatás és egyéb.

A gesztusi egység használatával kapcsolatban néhány elemre, mint magyar etnikai sajátosságra is fel lehet hívni a figyelmet. Elsőben a rítus olyan eszköz, amellyel a

fejedelem **hadúrrá** való választását jóvá lehet hagyni, akinek hatáskörébe tartozik a közösség összes világi ügyeinek kezelése. A második esetben, a rítus legitimálja a fejedelem beiktatását a hatalomba, akinek kizárólagos hatáskörébe tartozik a királyság katonai ügyeinek irányítása, a külpolitika és pénzügyek kezelése. A szertartás viszont nem lépteti hatalomba és nem hagyja jóvá a szakrális uralkodót, a **kündét**. Meg kell említenünk azt is, hogy a római és a bizánci hagyománytól eltérően, a magyaroknál a hatalomba ilyen módon csak a dinasztikus úton öröklött és választott személyt volt szokás pajzsra emelni.

Bulgária történelmében csak egyszer van írásos nyoma a pajzsra emelés alkalmazásának. 1018-ban Bizánc meghódította Bulgáriát és ezzel véget vetett az első Bolgár Cárságnak. A bolgár bojárokat (földesúri nemesség) és családjait az ország határain túlra telepítették. Az utolsó bolgár cár – Vladisláv Iván (1015-1018) rokonait és utódjait Konstantinápolyban rabságra vetették vagy a birodalom különböző tájékaira száműzték. Sámuel cár egyik unokáját Delján Pétert szintén fogságban tartották. Delján Péter Radomir Gavril (1014-1015) bolgár cárnak és Géza magyar fejedelem egyik leányának –, aki ilyenképpen Szent István király (997-1038) egyik fiatalabb húga –, rövid ideig tartó házasságából származó gyermeke.⁴⁴ (Зонара 1968: 192, a 2. sz. jegyzet; Венедиков 1967: 156; Ангелов 1982: 25). Delján Péter a bizánci fogságból elmene-külve, kapcsolatba lépett az országban maradt bojárokkal, velük felkelés szervezésébe kezdett. A felkelést hosszú előkészítés előzte meg és komolynak bizonyult. Erre abból is lehet következtetni, hogy – valószínűleg Delján közreműködése következtében –, Magyarország is a felkelők oldalára állt.⁴⁵ A korszakban ő az egyetlen nem egyenes ágú leszármazott, aki igényt tart a bolgár trónra, ugyanakkor két befolyásos európai uralkodói családdal vannak szilárd kapcsolatai. A készülő felkelés a Bizánci Birodalom ellenében a római pápától is politikai támogatást kap, amely tény azt az alakuló nagy nemzetközi konfliktust jelzi, amelynek központja Bizánc. (Венедиков 1967: 156, 161). Mindez szükséges a háttér jobb megértéséhez, amely Bulgária történetében a **pajzsra emelés rítusának** egyszeri alkalmazásához vezetett.

A felkelés 1040-ben tört ki a Duna melletti Moravszk városában, az akkori Magyarország és Bizánc határán. A felkelés gyorsan terjedt a volt Bolgár Cárság nyugati tartományaiiban. Később a lázadás mindazon területekre kiterjedt, amely felett korábban Sámuel bolgár cár uralkodott, köztük Szófia, Nis, Szkopje megyékre, Észak-Macedónia földrajzi területét és Albániát is beleértve. Az utolsó bolgár cárok rokonai és a hozzájuk közelálló nemesség által irányított, jól szervezett felkelés a nép lelkesedésén alapult (Венедиков 1967: 156, 157).

Három bizánci krónikairó – Mikaél Pszellosz, Jóannész Szkülitész és Jóannész Zónarasz –, mindegyik a maga módján, részletesen írja le a megtörtént eseményeket.

⁴⁴ „Radomir Magyarország királyának leányát birta felségül, nem tudom, mi okból kifolyólag, meggyűlölte őt s miután már tőle teherbe esett, elűzte, és feleségül vette a Larisszában foglyul ejtett csodaszép Eirénét ...”. (Skülitész betoldása, Тъпкова-Займова 2009: 66 és Kristó Gyula után 2002b: 17; Скилица 1965: 302, r betoldás U-hoz).

⁴⁵ István király halála után a magyar trónra Orseoló Péter király lépett fel, aki Delján Péter első unokatestvére volt, mivel az utóbbi nagynénje fia, ő pedig a velencei dózse Orseoló Ottó felsége volt. (Венедиков 1967: 156; Kristy 2002b: 17, 18).

„Miután megtudta – írja Mikaél Pszellosz –, hogy az egész nép el szeretne válni a bizánciaktól, de hiányzott a kezdeményező és vezető, és az ügy csak szándék maradt, akkor kezdetekben ő (Delján Péter – a megjegyzés tőlem, M.D.) látszott a legméltóbbnak, harci ügyekben a legjáratosabbnak és leghozzáértőbbnek, hogyan kell tanácsot adni. Azután, mikor a jóindulatukat megnyerte, csak a fényes származás hiányzott ahhoz, hogy őt a főhatalomba bejuttassák, (mivel a bolgároknál szokás a nép fölé cári családból való embereket tenni). Ennek tudatában, hogy ez a szokás és törvény szerint így van, ő egyedül kapcsolatba hozta magát (állította, hogy vérrokoni kapcsolatban van, – megjegyzés tőlem, M.D.) a híres Sámuellel és testvérével, Aaronnal, akik nemrégén cárok voltak és az egész nép felett uralkodtak. Ő nem állította magáról, hogy cári nemzedékből való törvényes sarj, hanem hazudozott és azt mondogatta, hogy valami mellék sarja ennek a gyökérnek. Így könnyen meggyőzte őket és ők pajzsra emelvén, kezére bízták a hatalmat. És ezek után kinyilvánították szándékukat, kiváltak, a nyakukról levetették a bizánci igát, és saját akaratukból kihirdették szabadságukat”. (Παρι 1965: 95). A krónikás Jóannész Szkülitész, aki későbbben dokumentálta az eseményt, ezt így írja le: „Ugyan ebben az évben Bulgáriában a következő módon robbant ki a felkelés. Egy bizonyos bolgár Petrosz, akinek mellékeve Deleanosz és egy konstantinápolyi polgárnak a szolgája, a fővárosból elmenekült és Bulgária szerte kezdett csavarogni ... Ő azt híresztelte magáról, hogy Román, Sámuel fiának a fia és bolgár sarja ... Így az emberek hittek a szavainak és Bulgária cárjává kiáltották ki. Onnan indulva Nisen és Szkopjén áthaladva, ami Bulgária fővárosa, híresztelték róla az úton és magasztalták őt.”⁴⁶ (Скитца 1965: 302). A harmadik bizánci krónikáiról Jóannész Zónarasz, a következőképpen jegyezte fel az eseményt: „Valami Deljának elnevezett férfi, ismeretlen nemzetségből tele ravaszsággal és leleményességgel, Sámuelnek, e nép vezetője testvérének, Aaron fiának nevezte magát, ahogy elmondják, Konstantinápolyból elmenekült és miután rávette a népet, hogy ő Aaron törvénytelen feleségétől és nem a törvényes feleségétől való fia, a barbárok cárjának megválasztották”. (Зонара 1968: 192). A pajzsra emelés rítusának bolgár sajátosságai helyesebb értelmezéséhez fontos hangsúlyozni, hogy Delján Pétert csak a nándorfehérvári vár elfoglalása után kiáltották ki „Bulgária cárjává”, ami annyit jelent, hogy csak a felkelés első nagy harci győzelménél történt meg. (Цанкова-Петкова 1966: 101; Венедиков 1967: 156).

Ugyanebben az időben Dracs területén állomásozó, főleg bolgár és albán származású bizánci katonaság nemcsak megtagadja a harcot a fölkelt bolgárok ellen, hanem maguk is fellázadnak és a felszabadító mozgalmat támogatják. (Цанкова-Петкова, Ангелов 1982: 29). A történeteket Szkülitész így említi: „Akkor ők a császártól félve, felkelést indítottak és a maguk emberei közül egy katonát Bulgária cárjává kiáltot-

⁴⁶ E szövegelemzésnél a történész Cankova-Petkova, Genoveva a fordítás pontosságával kapcsolatban két eltéréstől is kifejtéi véleményét. Véleménye szerint azt a bekezdést, hogy „és Bulgária szerte kezdett csavarogni” (kiemelés tőlem – M.D.), helyesebb lenne úgy fordítani: „és Bulgária szerte kezdett csalni/félrevezetni”. A második bekezdésben „Ő azt híresztelte magáról, hogy Román, Sámuel fiának a fia és bolgár sarja” (kiemelés tőlem – M.D.), helyesebben úgy kell lefordítani: „Ő azt híresztelte magáról, hogy Román, Sámuel fiának a fia és zendülést szított a bolgár nép között” (Цанкова-Петкова 1966: 100 és 13a, 14 sz. jegyzet; 103 és 32 sz. jegyzet).

tak ki, a neve Tihomir, aki tapasztalat szerint bátor és eszes ember volt. Így két felkelő tábor alakult, az egyik Deljánt, a másik Tihomirt ismerte el.” (Скилица 1965: 302-303). Ugyanerről az eseményről Zónarasz a következőt közli: „És így az alattvaló katonák, mivel megijedtek, felkeltek és maguk vezérévé egy társukat választották meg, a neve Tihomir, bolgár nemzetségből való és őt Bulgária cárvárá kiáltották ki”. (Çoíapa 1968: 192). A rákövetkező történelmi események folytán a két vezető találkozott, majd Delján Péternek sikerült az egyesített felkelőket rávenni, hogy Tihomirt megöljék, és ő maradjon a bolgár hadak egyedüli parancsnoka. Delján felhasznált érvei is figyelemreméltóak: „Amikor a két bolgár hadsereg egyesült, Delján összegyűjtött mindenkit és felszólította őket, ha valóban meg vannak győződve arról, hogy ő maga Sámuel sarja és azt akarják, hogy cárként ő uralkodjék felettük, akkor semmisítsék meg Tihomirt. Ha pedig ezt másképp akarják, akkor semmisítsék meg őt és Tihomir uralkodjon felettük ... Miután ezeket a szavakat elmondta, nagy zavar keletkezett, majd mindenki úgy nyilatkozott, hogy csak őt kívánja egyeduralkodónak. Mihelyt ezt a döntést vették, a kezükbe köveket fogtak és halálra kövezték szegény Tihomirt, ... az egész hatalom Delján kezébe került.” (Скилица 1965: 303). Ugyan erről Zónarasz a következőket írja: „Ha magatok megmentésére vágytok, akkor kettőnk közül egyiket semmisítsétek meg. És mivel tudjátok, hogy én Sámuel sarja vagyok, tegyétek félre Tihomirt, ha nem, akkor neki vessétek alá magatokat és engem tegyétek félre. Akkor nagy üdviválgás harsant fel és mindenki őt üdvözölte, mint cárt, Tihomirt pedig kövekkel megölték. Delján pedig ... egyeduralkodó lett.” (Зонара 1968: 192). Ez utóbbi esemény ábrázolása, „A felkelő bolgár katonák halálra kövezik Tihomirt” című miniatúráján (216 R) látható. (Lásd: illusztrációk).

E történelmi eseménysorban van még egy másik említésre méltó fontos mozzanat is. „Szeptember hónapjában ... (1040-ben, - megjegyzés tőlem, M.D.) Aluszian, Aaron második fia, aki Teodosziopolban (vár Örményországban, - megjegyzés tőlem, M.D.) patricius és a vár parancsnoka volt, váratlanul elmenekült a fővárosból és Deljánhoz csatlakozott ... Delján nagy örömmel fogadta őt. De mivel félt, nehogy a bolgárok cári származása miatt őt részesítsék előnyben, és hozzá csatlakozzanak, úgy néz ki, hogy megosztotta vele cári hatalmát ...” (Скилица 1965: 304-305). Ezt azonban pontosítani szükséges, ugyanis Aluszian nem Aaron fia, ahogy Szkülitész írja, hanem a z utolsó bolgár cár – Vladiszláv Iván második fia. Ebben a helyzetben ő a bolgár trón törvényes utódja, ami rendkívül fontos körülmény. (Цанкова-Петкова 1966: 105, 47 sz. jegyzet).

A bolgár történelem ezen eseményeinek elemzése a hasonló magyar példánál bonyolultabb. Néhány dologban hasonló a helyzet, ugyanakkor fejlődésük egymástól eltérő. A nehézség abból is adódik, hogy a források adatai nagyon ellentmondásosak. Emiatt az elemzésnél meg kell kísérelni összevetni a forrásmunkák két informatív szintjét: a szövegeket és az illusztrációkat. Ezek összehasonlítása alapján kell keresnünk a minket érdeklő kultúrtörténeti események tényleges bemutatását.

A **fizikai forma** dimenzióira a jelenlegi kinemamorphéma elegendő ugyan, de adatai ellentmondásosak. Pszellosz feljegyzései szerint a felkelők „pajzsra emelvény (Delján Péter – megjegyzés tőlem, M. D.), kezére bízták a hatalmat”. (Псел 1965: 95). Az esemény későbbi krónikása Szkülitész említést sem tesz e gesztusi

formáról: „az emberek hittek szavainak és Bulgária cárjává kiáltották ki.” (Скилица 1965: 302). Más oldalról: „A bolgárok Delján Pétert a maguk cárjává kiáltják ki” című miniatúrán (215 R)⁴⁷ (lásd: illusztrációk), amely Szkülitész szövegét szemlélteti, tisztán lehet látni, hogy két emberi csoport pusztán keresztbe fogott kézzel felemeli Delján ülő testét. Ami a rítus fizikai formáját illeti, eddigi adatokban három eltérés merül fel: Van-e, avagy nincs emelés? Az emelés pajzson, vagy csak puszta kézzel történik-e? A felemelt ül vagy áll? Ha a történelmi feljegyzésekben megbízunk, valamint ha az eseményt legkorábban feljegyző krónikairó, Psellosz írását elfogadjuk, akkor ebben az esetben a „pajzsra emelés” gesztusi gyakorlatát alkalmazták.

Ezt az állítást két tény támasztja alá. Szkülitész régebbi források alapján írta meg krónikáját, Pselloszét is beleértve „a beszédét nem terheli meg... műfaji részletekkel”, amelyek azonban fontos elemei lennének a korszak mindennapi esemény tartalmának. Más részről a három illusztrátor mindegyike, valószínűen nagyon jól ismeri a megbízható korabeli forrásokat, figyelembe veszi a történelmi valóságot, és tiszteletben tartja a hétköznapi részleteket. (Божков 1972: 166). Magam részéről Szkülitész írásos információja helyett, az illusztrátor által bemutatott megbízhatóbb adatokat vagyok hajlandó elfogadni. Mindehhez a következők nyújtanak alapot.

811-ben a bizánci császár, I. Genik Nikiphorosz (802-811) a bolgár uralkodóval, Krum kánnal vívott csatában elesett. A császár fia, Sztavrakész bár súlyosan megsebesült, a csatából sikeresen megmenekült, majd hamarosan császárrá választották. (Примов 1981: 138) Uralkodása azonban rövidnek bizonyult, mivel az év őszén egészsége nagyon megromlott, s úgy döntött, hogy feleségének adja át a birodalmi főhatalmat. Ezért, ahogyan Szkülitész is közli, Sztavrakész „*azt akarta, hogy vakítsák meg sógorát, Mihály kuropalatust, hogy így a császári hatalom felesége, Theophanesz kezébe kerülhessen. Miután Mihály erről azonnal értesült, a szenátus és a hadi csapatok a löversenypályán császárrá kiáltották ki*” (Скилица 1965: 225).⁴⁸ Amint már fent is említésre került, a krónikairó ez esetben is lényeges elemeket hagy el és szó sem esik a pajzsra emelésről. Ugyanakkor a krónika első illusztrátorának más a hozzáállása. A

⁴⁷ Delján Péter felkelésével kapcsolatos miniatúrák Jóannész Szkülitész madridi kéziratából valók. Valószínűleg a krónika eredeti szövege a XI. században íródott, amelynek megírásához egyes bizánci szerzők szövegeit használták fel, köztük Mikaél Pselloszét is. A jelenlegi kézirat az eredeti példánynak egy későbbi másolata. Egyes vélemények szerint XII-XIII-ik századi, amelyet különböző, egymással kapcsolatba nem álló könyvmásolók készítettek. Ezen okok miatt a krónika néhány különálló füzetből összeállított gyűjtemény, amelynek miniatúráin legalább három illusztrátor dolgozott külön-külön. Olyan feltételezés is létezik, amely szerint az illusztrációk XIII-XIV. századi eredetűek. A krónika különleges eredete miatt a szöveg és az illusztrációk tartalma között nagyon sok az ellentmondás. A tény nem annak köszönhető, hogy a festő letagad vagy szembe száll a krónikairó szövegével, hanem hogy világnézeti eltérések merülnek fel kettőjük között. (Άοαεόα 1972: 18-19, 22, 45-46). Ez nem véletlen, mivel közben elmúlt két-három évszázad alatt a keresztény felfogás az életet és a világot új megvilágításba helyezte, amelyet a művész a képeiben is tükröztetni kívánt.

⁴⁸ *Kuropalatus* – a VI-IX. századig az udvari őrségnek parancsnoka. Későbbi időkben az elnevezés puszta címmé vált.

madridi kézirat első füzetének kezdő miniatúrája, aminek a címe „Rangave I. Mihály császárrá választása” (10 V) (lásd: illusztrációk), éppen azt az ünnepélyes udvari szertartást ábrázolja, amikor a császárnak megválasztott Mihály kuropalatust pajzsra emelik. E tények alapján a magam részéről, inkább a krónika illusztrátorára hagyatkozom, mint a szövegre.

Miután a rítus bolgár alkalmazása nem lehet kétséges, fontos alaposabban szemügyre venni a kép részleteit is. A miniatúrán, amely Delján Péterrel történő eseményt szemlélteti, a felemelés az emberi derék fölé, majdnem a felemelők melléig történik. Az utóbbiak állnak és úgy vannak ábrázolva, mintha felugranának vagy terpeszállásban lennének. Delján a keresztben fogott kezekben ül (lehet, hogy **széket** formálnak), jobb kezét a mellkasán a szíve táján tartja. Ebben az esetben két alapvető kinemomorphémánk van, az **emelés**, **ülés** és két kisegítő, a **felugrás** vagy **terpeszállás**, valamint a **kéz fekvése** a mellkason. Ezek alapján, amikor a gesztus fizikai formájáról beszélünk, megállapíthatjuk: a miniatúra határozott gesztusi egységet tükröz, ami négy kinemomorphémából áll össze.

Azon a képen, amely Rangave I. Mihállyal történő rítust ábrázolja, szintén a pajzsra **emelés** gesztusa van jelen, de ez esetben hat ember teszi azt meg, fél térdre ereszkedve. A hatalmas pajzsot az emberek kézzel támasztják alá. Az uralkodó a felemelt pajzson áll és nem egyedül, hanem mellette van Nikiphorosz – Konstantinápoly pátriárkája – is. Ez utóbbi jobb kezével megérinti (teszi) a koronát Rangave I. Mihály (811-813) fején, ezzel mintegy megáldja és hatalmában megerősíti őt.⁴⁹ A szertartás tartalmánál fogva néhány különböző formának ötvözete: 1. alapvetőek – **emelés**, **állás**, **megáldás**, **jogar tartása**; 2. kisegítők – **térdeplés**, térdrel és kézzel történő **alátámasztás**. Ebben az esetben a következő adatok részletesebb kutatása lehet fontos: mindkét gesztusi egységnél megvan maga az **emelés**, ugyanakkor eltérő fizikai megjelenítésben, különbség van a két felemelt ember testhelyzetében. Egyik **ül**, a másik **áll**. Hangsúlyozni szükséges, hogy bár szemantikájuk eltérő árnyalatokban jelenik meg, mindkét testhelyzet egyenértékűen szolgálja a gesztusi egység alapfunkcióját, – a választás kihirdetését.

Felmerül a kérdés, a két testhelyzet közül, melyik az elsődleges? Itt Bozskov Atanasz szövegére hivatkozva, a miniatúrával kapcsolatban megkísérlem a probléma keretét felvázolni. „A miniatúrában felhasznált rítus és a kompozíció felépítési sémája régebbi, bizánci forrásokra vezethető vissza. Hasonló formulával (gesztusi egység –, megjegyzés tőlem, M. D.) a híres X. századi görög zsoldároscopyvben is találkozunk, ami a Párizsi Nemzeti Könyvtárban található (g2 139). Manasziosz krónikája, vatikáni *bolgár* (kiemelés tőlem, M. D.) másolatának egyik miniatúrájában **Józsue** szintén pajzsra emelik („Józsue zsidók királyának kikiáltása” című miniatúra, a 32/1 oldalon). Ugyanígy van illusztrálva Salamon trónra lépése Georgij Armatoli krónikájában (Lenin Könyvtár Moszkva). Annak ellenére, hogy az említett két esetben nem kettő, hanem egy emberi testet emelnek pajzsra, a miniatúra alkotója nem változtat az elfogadott látószögön. Hagyományos magyarázatával

⁴⁹ „Mihály kuropalatust császárrá kiáltották ki és Nikiphorosz pátriárka megkoronázta.” (Брюксселска 1965: 76).

(Rangave I. Mihály esetében, - megjegyzés tőlem, M. D.) ő nemcsak az alkalmazott rítus őskori voltát domborítja ki, hanem saját ragaszkodását is a régi hagyományhoz.” (Божков 1972: 189).⁵⁰ Miután a krónika bolgár másolói és illusztrátorai ismerték a rítust, valószínű, hogy a bolgár uralkodók előtt is ismert volt, valamint az akkori társadalmi tudatnak is része. Sőt feltételezhető, hogy az Első Bolgár Cárság idején más, rendhagyó hatalmi státus elfoglalása esetén is használatban volt, bár mindezt történeti források nem támasztják alá. Mint szertartási elem, maga a pajzson állás sem volt ismeretlen a bolgárok előtt. Sőt, feltételezhetjük, hogy abban a korszakban az uralkodó felemelésénél éppen ez forma volt a „szabványos” és szokásos sztereotípiá. Állításunkat az támasztja alá, hogy a korszak bizánci krónikáiról többen használják olyan esetekben is, amikor egy-egy kiemelkedő bibliai egyéniség, mint pl. Salamon király trónra lépését illusztrálják.

E tények után logikusan vetődik fel a kérdés: Miért ábrázolják Deljánt ülő helyzetben a pajzsa emeléskor? Véleményem szerint valamiféle értelmezési eltérés az ábrázolás szövegében keresendő. A fent említett szövegekből arra lehet következtetni, hogy a középkori Bizánc művészeti hagyománya már korábban bevezette azt a gyakorlatot, hogy az uralkodó alakját pajzson állva ábrázolják, mivel így fenségesebbnek látszik. Ugyanakkor a bizánci forrás mindegyikében az olvasható, hogy Bizánc hivatalosan nem fogadja el Delján Pétert törvényesen megválasztott bolgár cárnak. Ilyenképpen szemé-

⁵⁰ Két emberi alak pajzson való rendhagyó ábrázolásának egy másik magyarázata is lehetséges. Ismert, hogy I. Mihály császárrá történt kikiáltása a szenátus és a hadsereg ösztönös cselekménye volt. A régi hagyomány szerint őt, mint kuropalatum – az udvari őrség parancsnokát – pretoriánus gyakorlathoz hasonlóan emelték pajzsa. De Bizánc már századok óta keresztény állam, ahol a társadalom életében az egyház vezető szerepet tölt be. Legfőbb vezetője a pátriárka, akinek társadalmi státusa és tekintélye egyenrangú az államfőével. A megválasztott uralkodó jóváhagyása a pátriárka hatáskörébe tartozik. Ő maga vezeti és hajtja végre a koronázás szertartását. E hivatalos állami rítus lényeges és elmaradhatatlan része az uralkodó kihirdetésének aktusa. Magát a krónikát keresztény szellemben, egyben az udvari protokollhoz és egyházi kánonhoz is alkalmazkodva írták le és illusztrálták. Ezen okok miatt a miniatűrara, ami a legfontosabb állami aktust ábrázolja, a konstantinápolyi pátriárka alakja, – aki (fejére téve a koronát) a választás jogosultságát szentesíti –, valószínűleg a hierarchikus egyensúly hangsúlyozása miatt került a császár mellé. Véleményem szerint is éppen e megfontolások miatt szerepel a képen a két alak pajzson álló ábrázolásban. Ám, egy másik magyarázat is feltehető. A miniatúra a XIII-XIV. században készült. Más, hasonló későbbi ábrázolás hiánya miatt feltételezhető, hogy ez az a kor, amikor a rítus, mint élő társadalmi gyakorlat megszűnik létezni, s amelyet az illusztrátorok közvetlenül már nem tudnak szemlélni. Emiatt az írott adatbázisokat felhasználva, maguk alakítják az eseményről szóló képet, kiegészítve saját elképzelésükkel. Ez az egyik valószínű magyarázata annak, hogy a különböző ábrázolások között miért tapasztalható némely pontatlanság és eltérés. Más részből az is lehetséges, hogy ebben a korszakban ez a gesztusi gyűjtő már átment a saját frazeológiai folyamatán, és a továbbiakban a „pajzsa emelés” csak szóbeli formában létezett a bizánci közösség nyelvében. Ebben az esetben a középkori festő, aki az ábrázolás művészeti szabványaihoz ragaszkodik, a keresztény világszemléletet alkotó módon alkalmazza, s a pátriárka alakját a császáréval egyenrangúan – mindkettőt pajzson állítva – ábrázolja. Így lehetséges, hogy a képen a festő nem a valódi történelmi eseményt ábrázolja, hanem az eseményről fennmaradt szóbeliség alapján készítette illusztrációját. (Részletesebben lásd: Манжаров 2004.) Véleményem arra alapozom, hogy az említett korszak előtt, és a XIII-XIV. sz. után hiányoznak egyéb hasonló ábrázolások, amelyeken két emberi alak szerepel.

lye és ügye iránt a krónikáírók is lenézően és elutasítóan viszonyulnak.⁵¹ Ő, a számukra is a törvénytelen bolgár cár marad.⁵² Ha pedig a bizánci állam és a krónikáírók, akiknek szavaiban az illusztrátor bízik, Delján Péter megválasztását valamennyien törvénytelennek tartják, miért a festőnek kellene eltérő magatartás tanúsítani vele szemben? Valószínűleg ezen okok miatt a festő is megszegi az ilyenkor szokásos illusztrációs módot és más képletet alkalmaz: Deljánt ülő alakban ábrázolja, ami nem hat olyan fenségesen⁵³, mint a pajzson álló bizánci császáré. A póz fizikai megváltoztatásával a szabványos gesztusi egységnél az következik, hogy a pótlólagos negatív konotáció bekerül a rítus egységes szemantikájába. Ezzel megerősödik a már kialakult álláspont, – Delján „Bulgária cárja” címének letagadása. Megfosztva a rítust az ünnepélyességétől, pompájától és az ilyen eseményekkor jellemző szimbolikus kellékektől – korona, jogar, palást, pajzs és egyéb –, a történeti esemény elveszti a legfontosabbat, az állami aktus jellegét és egy hétköznapi történeté, összeesküvéssé vagy sikertelen lázadásá egyszerűsödik le.

⁵¹ A bizánci krónikáírók rendkívül lenézően és gögősen viszonyulnak a szabadságuk megszerzését próbáló bolgár nép iránt. A bolgárokról írva a sértő „*törzs*” fogalmat használják, a felszabadító kísérleteikre pedig a *lázongás*, *vakmerőség* szavakat alkalmazzák. (Íceő 1965: 94). Ezek a fogalmak, amelyek tagadják a bolgár államiséget, a felszabadítási törekvéseket az *engedetlenség*, *törvénytelen*, *bűnös cselekedet*, *örület* kategóriába helyezik. Hasonlóan gyalázkodó szellemiségben emlegetik Delján Péter alakját is, akit – *törzsfőnök*, *ismeretlen férfi sarja*, *törvénytelen születésű*, *kétséges cár fia*, *ravaszsággal teli ember*, *kétkulacos természetű*, *szélhámos ember* és egyéb jelzőkkel látanak el. (Псел 1965: 94, 98, 99; Зоhapa 1968: 192, 193, 194; Цанкова-Петкова 1966: 105). A bizánci krónikáírók által készített ábrázolás és jellemzés is rendkívül célzatos és negatív. „*Egy bizonyos bolgár Petrosz – írja Szkülitzész –, akinek mellékeve Deleanosz és egy konstantinápolyi polgárnak a szolgája, a fővárosból elmenekült és Bulgária-szerte kezdett csavarogni*”. (Скилица 1965: 302). „*Az, aki egy ilyen örületbe hajszolta őket – írja Psellosz –, egy szörnyeteg volt* (Cankova-Petkova véleménye szerint a szót „csodának” kell olvasni. Цанкова-Петкова 1966: 102, 29. sz. jegyzet), *aki, ahogyan ők gondolták, a törzsükből származott. Ő olyan ember volt, akinek a nemzetsége említésre sem volt méltó, álnok természetű és a honfitársait becsapni képes. A neve Doleanosz volt* (Deleanosz felcserélése Doleanoszra szándékos szójáték, a második szó görögül a „ravaszság”, „csalás” fogalmat jelenti. Lásd: 94 és 1 sz. jegyzet.) *és nem tudom, hogy apja után kapta-e ezt a mellékevet, vagy ő egyedül nevezte magát így*.” (Псел 1965: 94-95). A bizánci krónikáírók negatív magatartása Delján Péterrel szemben, a birodalom uralkodóinak merev érzékenységén alapszik „*olyan egyéniségekkel szemben, akik törvénytelen úton törekedtek uralkodói koronára, nem sajnáltak becsmérítő kifejezéseket használni*.” (Aiaēoā 1990: 205).

⁵² Érdekes, hogy a modern bolgár történettudomány Delján Péter rendhagyó módon történt cárrá választását, Bulgária nem törvényesen elismert uralkodóinak kategóriájába helyezi. Véleményem szerint, nincs ok rá, az ilyen módon megszerzett cím jogszerűségét tagadni.

⁵³ A miniatúra alapján Deljánról az az általános benyomás, hogy kistermetű, rossz külsejű (fésületlen, rendetlen hajú és szakállú), szorongó emberke. „Constantini Monomachi dicsőítő szava” című munkájában Psellosz azt állítja, hogy „*egy nagyon szánalmas kinézetű és dicstelen nemzetségből való férfi*” volt. (Тъпкова-Займова 2009: 47). A krónika egyéb részeiben a cárok és császárok alakjait arányosan nagyobbra festik, mint a hétköznapi embereket, ugyanakkor Delján ábrázolása ugyanolyan méretű, ruházatu és fizikai megjelenésű, mint a környező katonáké. (Божков 1972: 55-56). Hozzá tennem, hogy az adott miniatúrán a többi alak is, akik őt emelik, nagyobbak, férfiasabbnak és határozottabbnak néznek ki, mint a cár maga. Az itt említett tények miatt hajlandó vagyok elfogadni, hogy Deljánt szándékosan ábrázolták ülő, összezsugorított testtartásban, ilyenképpen hangsúlyozva lenézett helyzetét az uralkodói méltósággal szemben.

A rítus elemzését más módon is meg lehet közelíteni. Felfogható úgy is, hogy a krónikairók és az illusztrátorok azért dokumentáltak pontatlanul, mert abban az időben a gesztusi egység már nem volt használatban. Maga a gesztusi gyakorlat azonban bolgár környezetet idéz. Lehetséges, hogy ebben az esetben az adott fizikai formának sajátos jellemzői voltak, vagy valami belső fejlődési szakaszon ment át, aminek következtében a felemelés a szimbólummal terhelt pajzs nélkül történik meg. A rítusból elmaradt pajzs következtében pedig, a felemelt ember természetes helyzete az ülés. Tekintet nélkül az alkalmazott testtartásra, a gesztusi gyakorlat továbbra is állami jelentőségű aktus marad, és így nem hiányozhatnának belőle a cári hatalom szimbólumai, amelyeket azonban a krónikairó és a festőművész szándékosan kihagyott.

Nem zárom ki annak a lehetőségét sem, hogy az adott korszakban a bolgár társadalmi gyakorlatban a gesztusi egység már szintén megszűnt létezni, és további meglete csak frazeológiai fokon folytatódott.

A források különböző információs szintjein felsorolt számos hiányosság, pontatlanság, ellentmondás miatt, és főleg megbízható bolgár forrás hiányában, – amely részletesen leírná a rítust –, a gesztusi egység pontos fizikai formája határozottan nem mondható ki. Delján Péter rendelkezésünkre álló miniatűrja alapján, a megbízhatóságára tett észrevételeket is figyelembe véve, annyit feltételesen el lehet fogadni, hogy a gesztusi egység valószínűleg emelésből, ülésből és a kéz mellkasra helyezéséből tevődött össze.

A gesztusi környezet dimenziójánál első helyen kell említenünk a krónikában leírt, de a miniatűrából hiányzó pajzs kérdését. Ennek eltérő okait már tisztáztuk. Feltehető, hogy a katonai élet kellékei nem csak erről a képről hiányoznak. A felkelést ábrázoló hat miniatűrából három képen az alakok nem csak fegyvertelenek, de a kötelező jellegzetes katonai jegyeiket sem viselik. Pedig ezek ott nem véletlen átlagemberek, hanem katonák.⁵⁴ Ez a megközelítés nem elszigetelt jelenség a krónikában, más festőművész munkájában is előfordul. (Божков 1972: 231-232). Talán egyetlen kivétel a miniatűrán szereplő furcsa, félgömb alakú piros fejfedő, vagy inkább bőrszerű süveg, amely a felkelés mindegyik résztvevőjének a fején látható. Lehetséges, hogy a felkelők által használt megkülönböztető jel, vagy talán csak az illusztrátor által alkalmazott technika, hogy az alakok hovatarozása megkülönböztethető legyen?

A miniatűrán a csoport, amely Delján Pétert felemeli, hasonló, egyenruhára emlékeztető ruhát: – más-más színű kamizi-t (szláv zubbonyra hasonlító hosszú inget), vörös nadrágot, fekete csizmát és vörös kalapot – visel. Itt lényeges, hogy ez mindennapi és nem ünnepi ruhaviselet, mert az összes képen jelen van, és Delján ugyanúgy van felöltözve, mint katonái. Esetében az egyetlen különbség az, hogy itt, miként a többi képen is hlamidot, azaz jobb vállon átgombolt palástot visel, amely a magas rangú

⁵⁴ „A felkelő bolgár katonák halálra kövezik Tihomirt” (216 R) című miniatűrán az a csoport, amely kövekkel sújtja Tihomirt, azonos módon van felöltözve, mint azok, akik „A bolgárok Delján Pétert a maguk cárijává kiáltják ki” (215 R) c. miniatűrán láthatók. A résztvevők mindkét esetben fegyvertelenek, de a szövegben Jóánész Szkülitzész azt írja: „Amikor a két bolgár hadsereg egyesült, ... mihelyt ezt a döntést hozták, a kezükbe köveket fogtak és megölték szegény Tihomirt”. (Скялница 1965: 303). Ilyenképp az írásból megtudható, hogy a gyilkosság elkövetői katonák.

és nemes bizánci uralkodókra jellemző. Azonban hlamidával ábrázolják Tihomirt és Alusziant⁵⁵ is, sőt, ez utóbbi sokkal gazdagabban öltöztetett. Ő egy magas rangú bizánci hadvezér – stratégia és patrícius, azaz nemes ember – ruházatát viseli, ami egy szenátor reprezentációjával egyenlő jelentőséggel bír. (Божков 1972: 166). Mindez ugyancsak a felkelés vezetője iránti becsmérő hozzáállást sugallja. Összességében elmondható, hogy a rítust ábrázoló képekről hiányzik az ünnepi öltözék, amelyet egy ilyen fontos és ünnepélyes alkalomkor a történelmi személynek a kor szabályai szerint viselnie kellett volna. Mint ahogy az írásos forrásokban sem történik sehol említés arról, hogy a miniatúrákról miért hiányoznak a regáliák, a cári hatalom kötelező jelképei: – a korona, jogar, országalma, kard, bagrenica (arannyal, ezüsttel hímzett és drágakövekkel ékesített cári öltözet), és egyéb. Jelentése egyértelmű, Deljánt minden miniatúrán olyan embernek igyekeznek bemutatni, mint aki nem törvényes úton szerezte meg „Bulgária cárja” címet. Mindezek, a krónikairók és illusztrátorok vele szemben szinkronizált negatív hozzáállását is jól tükrözik.

Az általános képből azonban néhány elem kivételt képez. „Delján Péter és Tihomir közötti találkozása” (215 V) című miniatúrában a felkelés mindkét vezetője széken ül és tárgyalt, miközben a katonák állnak. (Божков 1972: 229). Az ábrázoló művész elképzelése szerint az ülő testhelyzet a kettőjük között létező hierarchikus egyenlőséget hangsúlyozza, s egyben a katonáknál magasabb státusukat is kifejezi. Ugyanezt a helyzetet sugallja a „A felkelő bolgár katonák halálra kövezik Tihomirt” (216 R) című illusztráció is. (Божков 1972: 230). A művész azonban mindkét képen olyan elemet is szerepeltet, amely Delján uralkodói státusát hangsúlyozza. A hlamidán kívül mindkettőn fekete csizmát visel és szőnyegen áll, amely ugyancsak az uralkodók ábrázolására jellemző⁵⁶. Habár ez nem piros párna az uralkodó lábai alatt, mégis egyik jele a hatalom birtoklásának. Egy másik elem, amely voltaképpen szintén a cári méltóságra utal: – az illusztrátor Delján és Aluszian⁵⁷ találkozásánál Deljánt egy magas, háttámlás pamlagon fél fekvő helyzetben ábrázolja. Előtte tanácsadók és hadvezérek állnak, köztük a bolgár trón közvetlen örököse, Aluszian. A konkrét képen a cári méltóság jelvényeihez lehet még számítani a sátor mögötti fegyveres őrséget, valamint a sátor tetején a pátriárka jelvényére emlékeztető háromszögű nagy, aranyozott keresztet is. (Божков 1972: 152)

Történelmi feljegyzések alapján tudjuk, hogy Delján bolgár cárrá történt ünnepélyes kikiáltására csak Nándorfehérvár elfoglalása után került sor (Цанкова-Петкова 1966: 101; Венедиков 1967: 156). Azonban ismeretlen marad a pontos idő és az, hogy a rítus végrehajtása nem kapcsolódik-e valamilyen konkrét naptári ünnephez. Szintén ismeretlen a megszerzett hatalom időtartama és érvényessége, amelyet ezzel a gesztu-si egységgel hirdettek ki, azaz, meddig van joga a megválasztottnak hatalomban ma-

⁵⁵ Lásd: „Delján Péter és Tihomir közötti találkozás” (215 V) és „Delján Péter tábora és Aluszian megérkezése” (217 Ra) című miniatúrákat. (Божков 1972: 229, 230).

⁵⁶ A bolgárokról szóló miniatúra sorozat „Ivac Manuil palánkból gátat emel Prilep vára előtt, hogy IV. Mihály császár hadseregét megállítsa” (217 Vb) feliratú, legutolsó képén (Божков 1972: 150) a császár, akit ugyanaz a festőművész ábrázol, – a koronát, jogart, hlamidát, piros cipőt –, azaz a hatalom kellékeit viseli. Egy támlanélküli székfélén ül és Deljánhoz hasonlóan a lábait szőnyegre helyezi.

⁵⁷ „Delján Péter tábora és Aluszian megérkezése” (217 Ra) című miniatúra. (Божков 1972: 230).

radni. Az időkorlátokon kívül arra vonatkozóan is hiányoznak az adatok, hogy hol és milyen volt a pontos színhely, ahol a választási szertartás lezajlott.

A választás, amely a gesztusi egységgel nyilvánosságra került, feljogosítja a cárt, hogy továbbiakban a lázadókat, a hozzájuk csatlakozó katonákat, valamint a felszabadított bolgár tartományok lakosságát vezesse és irányítsa. Kimondhatjuk: a szertartás révén nagy emberi közösség felett szerzett széleskörű hatalmat.

A forrásmunkák azt bizonyítják, hogy a felkelést Delján Péter és a köréje csoportosult hívei jól megtervezték és megszervezték (Цанкова-Петкова 1966: 101). A bolgárok mozgalma Delján révén a magyarok támogatását is megnyerte. Személyében a hadi nemesség, a földesurak, valamint a nép az ország felszabadítóját, és a jövő trónörökösét látták. Ez logikussá teszi, hogy a felkelés vezetőjeként, későbbiekben, mint cárra reá essen a választás. A kérdés, ki ejtse meg ezt a választást? Abban az időben Bulgária nem rendelkezik független cári intézménnyel (bár vannak jogos trónörökössei), sem olyan önálló felhatalmazott testülettel, amely egy ilyen választást legitimmé tehetne. Másképpen fogalmazva, hiányzik a hatalmi jogi lehetőség Bulgária cárijának megválasztására. Talán ez az egyik oka annak, hogy egy olyan (sztereotípiáktól mentes, de ismert) gyakorlatot alkalmazzanak, mint a *pajzsra emelés*. Úgy tűnik a bizánci, valószínűleg a bolgár hagyomány is lehetővé tette, hogy rendkívüli esetben a választást és annak kihirdetését egy olyan intézmény (szervezet, közösség) végezze, amely rendes körülmények között ilyen jogkörrel egyáltalán nem rendelkezik. Így magyarázható, hogy Nándorfehérvár elfoglalásáig, azaz addig a pillanatig, amíg a lázadók katonailag jelentős hódító erővé, hadsereggé nem formálódtak, Delján Péterről csak, mint a *felkelés vezetőjéről* történik említés. Vagyis, addig nem létezett működő testület, ami joghagyomány szerint hatalmi erővel hajtotta volna végre a pajzsra emelés rítusát, és így a választást legitimmé tehetné volna. A bolgár kánok kereszténység előtti állampolitikai ideológiája és a IX. sz. elején jóváhagyott szokáshagyománya szerint, a főhatalom csak az uralkodó dinasztián belül, apáról-fiúra (kivételes esetben közeli hozzátartozóra) örökíthető (Ангелов 1999: 114). A hatalom átadás-átvétel sztereotípiái csak a közösség által jóváhagyott és elfogadott cselekmények útján történhet, és ilyen módon válik a hatalom legitimmé az országban és a szomszédok előtt. Ezért hangsúlyozza Pszellosz: „...mivel a bolgároknál szokás a nép fölé cári családból való embereket tenni. Ennek tudatában, hogy ez a szokás és törvény szerint így van, ő (Delján – megjegyzés tőlem, M. D.) egyedül kapcsolatba hozta magát a híres Sámuellel és testvérével, Aaronnal, akik nemrég cárok voltak és az egész nép fölött uralkodtak.” (Περρ 1965 : 95). Ez magyarázza, hogy Delján Péter miért hangsúlyozza folyamatosan szoros rokoni kapcsolatát a nagy bolgár cár nemzetiségével. Jól ismerve a bolgárok szemléletét és hozzáállását tudta, hogy ők csak olyan személyt fogadnak vezérnek és uralkodónak, akinek cári dinasztiából való származásáról meg vannak győződve (Ангелов 1999: 114). Viselkedésével legitimálja a felkelést és a cári hatalom megszerzésére irányuló törekvését. (Цанкова-Петкова 1966: 103) Pontosan ez egyik előfeltétele annak, hogy a felkelés vezetőjének megválasztásakor őt előnyben részesítsék. Ehhez, mint kedvező körülmények, a külföldről kapott támogatás és valószínűleg jó szervezői és hadvezéri képességei is hozzájárultak. Mindezek azt a feltételezést támasztják alá, hogy Delján cárrá történt megválasztása nem spontán aktus, hanem komolyan átgondolt döntés

eredménye. Erre az elhatározásra a bolgár közösségnek az a része – hadi nemesek és földesurak, vagyis a bolgár arisztokrácia – jutott, amely korábban is hasonló jogosultságokat gyakorolt.⁵⁸

A fentiekből következik, hogy ebben az esetben a gesztusi egység több funkciót hordoz: a választás kihirdetése, az aktust elismerő állami jogi formula megszerzése, a bizánci uralom tudósítása arról, hogy a bolgárok helyreállítják államuk függetlenségét és a cár hatalmát.

Azt is fel lehet tételezni, hogy a pajzsra emelés szertartása egyben az uralkodó-választás funkcióját is betöltötte. Ebben az esetben azonban nehéz lenne magyarázatot adni két másik történelmi eseményre, amelyeknek egymástól eltérő fejlődésük van. A fellázadt sereg Tihomirt is cárrá választotta, ugyanakkor a forrásokban sehol sem történik említés arról, hogy őt is pajzsra emelték volna.

Meglehet, hogy abban a korban a bolgárok által gyakorolt szertartást, valamilyenféle olyan társadalmi vagy jogi norma korlátozta, amely előírta, hogy csak olyan férfiaknál lehet alkalmazni, amelyek közvetlen vérrokonságban vannak az uralkodó nemzetséggel. Ennek fényében a Tihomirral történtek logikus magyarázatot kapnak. Ő, aki népi (alacsony) származású ember, szabálytalan választás révén kap „cári” címet. Ebből következik a hatalomból való eltávolítása és meggyilkolása. Azonban, nem fegyver által hal meg, miként azt harcoshoz illően, bátor vitézségével kiérdemelte, hanem megkövezik, „*mint egy kóbor kutyát*”. Ezt a halálmodot közönséges bűnözők, tolvajok és mások nevét bitorló egyének esetében volt szokás alkalmazni. A korabeli társadalom erkölcsi megítélése szerint, Tihomir azért esett a „bűnözők” kategóriájába, mivel alacsony származása ellenére a legfelsőbb állam hatalomhoz mert nyúlni, amely jog és kiváltság csak cári származású embert illetett. Nem véletlenül erősítik ezt meg a krónikások is: „*Delján összegyűjtött mindenkit és felszólította őket, ha valóban meg vannak győződve arról, hogy ő maga Sámuel sarja és azt akarják, hogy cárként uralkodjék felettük, akkor semmisítsék meg Tihomirt*”. (Ск-илица 1965: 303); „*És mivel tudjátok, hogy én Sámuel sarja vagyok, tegyétek félre Tihomirt, ha nem, akkor neki vessétek alá magatokat, és engem tegyetek félre.*” (Зонара 1968: 192).

Feltételezhetjük, hogy e korszakban a nem sztereotípiák szerint, hanem esetlegesen (spontán) végrehajtott cárválasztás szokása két cselekményből, a választásból és a pajzsra emelés rítusából állt. Valószínű, hogy a választás jogszerű lefolytatását az öröklési joggal felhatalmazott hadi nemesség és a földesurak közösség hajtotta végre, míg magát a pajzsra emelés rítusát az ezzel megbízott hadsereg végezte. A közvélemény a szertartást csak akkor tekintette jogosnak és elfogadhatónak, ha e két összetevője megfelelő módon jelen volt, vagyis a bolgárok szempontjából megfelelt a hagyományos normatív, és jogszerű követelményeknek. Ennek fordítottja, ha a feltételek valamelyike, vagy egyike sem volt jelen, akkor a cár más nevét és hatalmát törvénytelenül bitorló helyzetbe került. Ez utóbbi magyarázza az egyébként következetes és bátor katona, Tihomir eltávolítását és szégyenletes megölését is. Őt ugyanis nem a hadi ne-

⁵⁸ A VII-XI. századi hagyományos bolgár trónörökös választásra vonatkozó további részleteket lásd: Бешевлиев 1981: 45, és az ott közölt hivatkozásokat.

mesek és földesurak választottak meg, hanem csupán a hadsereg kiáltotta ki cárnak. A bolgár cári hatalom legitimitása közvetlenül ilyen módon kapcsolódott össze az örök-lési jog tiszteletben tartásával. Egy alacsony származású személy csak úgy lehetett törvényes cár, ha kapcsolatba hozta magát a cári családdal, vagy beházasodott oda. (Цанкова-Петкова 1966: 106; Ангелов 1999: 114-116 és 129 sz. jegyzet). Valószínűleg mindez a bolgár felhatalmazási rítus szokáshagyományának egyik kötelezően végrehajtandó jellegzetessége volt.

A cár törvényes kikiáltására a harmadik esetenél, Alusziánál sem került sor. Ő törvényes jogutód a bolgár trónra. A törvény és szokás szerint, neki jár a cári hatalom. Másrészt ő, mint a Bizánci Birodalom egyik előkelő méltósága, valódi hatalommal is rendelkezik, amelynek segítségével befolyásolhatná a választást. Az eddigiekből az is kitűnik, hogy reá a rítus alkalmazása kapcsán semmiféle korlátozás nem lenne érvényes. Ennek ellenére sehol nem történik említés arról, hogy Alusziant (pedig a történeteket személyesen mondta el Pszellosznak – Псел 1965: 97; Търкова-Займова 2009: 44) pajzsra emelték volna, és hivatalosan kikiáltották volna bolgár cárrá. Igaz, Aluszian a felkelés egyik vezetője lett, de tisztázatlan státussal, mivel Delján „*Úgy néz ki, hogy megosztotta vele cári hatalmát.*” (Скилица 1965: 305; lásd még Зонара 1968: 194).⁵⁹ Figyelemre méltó, hogy ebben az esetben a választás megvalósulásához szükséges első feltétel adott. Alusziannak bizonyított cári származása van, olyan közösségi háttérrel, amely jogosultsággal is rendelkezik ahhoz, hogy a megválasztását végrehajtsa. Miként a krónikás írta: apja nemzetségének megbízható emberei (a vele valószínűen szoros kapcsolatban lévő nemesség, akik egy titkolt megkülönböztető jeléről is tudnak), mert hajlandók Aluszian mögé állni, „*és mindenki inkább az igazi fiát választja a kétes előtt...*” (Псел 1965: 97-98); „*És többek a kétestől elfordultak és a törvényes cár fiához csatlakoztak, és a hatalom ket-*

⁵⁹ Beshevliev és Nikolov (Бешевлиев 1981: 50; Николов 2002: 38, 39) véleménye szerint Bulgária VII-XI. századi irányításában még jelen van a kettős hatalom, azaz a kettős fejedelemségnek az elemei. A legfőbb uralkodó – a kán, fejedelem, cár – irányítja a központi hatalmat, de tisztségében jelen vannak a szakrális uralkodó jellegzetességei is. A helyettese, és a hierarchiában hatálya alatt áll egy olyan személy, aki a *kana-szübigi (icsirgu boil), kavhan* címet viseli. A legfőbb uralkodó távollétében az utóbbi a hadúr szerepét tölti be. A kettős fejedelemség intézményének elemei a bolgár állam gyakorlatában több évszázadon át is fennmaradtak, amelyek az ősi török állam hagyományaiból öröklődtek. Nikolov szerint „Valószínűleg a legfőbb uralkodói hatalmat a szakrális kán képviselte, a hatálya alatt álló fejedelem katonai ügyek intézésével foglalkozott és néha diplomáciai funkciókat teljesített.” (Николов 2002: 39). Valószínűleg ugyanebbe a sémába sorolható Delján Péternek és unokatestvérének, Alusziannak az esete is. Talán ez utóbbival osztotta meg a legfőbb hatalmat, és reá bízta a felkelő sereg parancsnokságát. A korszakban ez a megközelítés nem elszigetelt eset, mert ahogyan Beshevliev (Szkülitészre utalva) írja, Radomir Gavril cárnak kavhanja van, aki kormányzótársa. Miután az utóbbi (akinek neve Dometian), bizánci fogságba esett, az ő testvére – Todor – lett a kavhan (Търкова-Займова_2009: 68). Radomir Gavril fiának, Delján Péternek is volt kavhanja (neve ismeretlen), aki 1140-ben lázadó erőknél a parancsnoka Diharionnál (Duracio, jelenleg Durrës, Albániában). (Бешевлиев 1981: 50 és 120, 121, 122. sz. jegyzet; Търкова-Займова 2009: 79). Feltehetően később Aluszian foglalta el a kavhan tisztét.

té lett osztva.” (Зонара 1968: 194).⁶⁰ Mindezek ellenére az „emelés” rítusának mozzanata nem teljesül. Jóllehet a lázadó sereg egy része támogatja Alusziant, azonban a hivatalos megválasztás nem történik meg, s emiatt arra sincs esélye, hogy pajzsra emeljék.

Az így kialakult helyzetre csak Aluszian státusa adhatja meg a választ. A bolgárok és a bizánciak elképzelései szerint ő a korona és a trón jogos örököse. Nem véletlenül ki-nevezett patrícius és stratégajelölt. Ilyen körülmények között, „Bulgária cárjává” történő választását az elfogadott normák alapján kellene elvégezni. Ezek pedig a hagyományos sztereotípiák szerint a következők: – megválasztás az uralkodói tanács (hadi nemesek, földesurak) által,⁶¹ kikiáltás (kihirdetés), és a bolgár pátriárka által történt jóváhagyás. Mivel azonban Bulgária elvesztette függetlenségét (hiányzik az uralkodói tanács és az önálló patriárchátus), így bonyolult bel- és külpolitikai helyzetben van, tulajdonképpen a törvényes választás elvégzéséhez hiányoznak az alapvető feltételek. Ha a hadi nemesség és a földesurak ennek ellenére ilyen lépéshez folyamodnának, sem a konstantinápolyi pátriárka, még kevésbé a császár nem hagyhatná jóvá az ilyen módon megszerzett cári cím jogszerűségét. Mégis, ha ez történe, Delján biztosan Tihomir szégyenletes sorsára jutna, mivel más nevét bitorló egén helyzetébe kerülne.

Igaz, később Aluszian megvakíttatja Delján Pétert és levágatja az orrát, mert valószínűleg elfogadja a bizánci állam ideológiáját, miszerint Delján eljárása a hivatalos állam elleni összeesküvésnek tekintendő, amiért a lázadók és szakadárok vaksággal bűnhődnek (Търпкова-Займова 2009: 49; Цанкова-Петкова 1966: 97 és 2. sz. jegyzet).⁶² Tehát Delján, Ti-

⁶⁰ Itt a krónikáiról az „igazi” szót használja a törvényes házasságban született fiú értelmében. Ilyen Aluszian esete, aki Vladiszlav Iván cár fia, és közvetlen jogos trónörökös, miként bátyja. A „kétes” szó alatt a törvényes házasságon kívül született fiú értendő. Ez a meghatározás Delján Pétert illeti, aki az előző cár, Radomir Gavril fia és a magyar király egyik lányával kötött első és rövid házasságából született. Miután Radomir Gavril elhagyta magyar feleségét, amikor az már terhes volt, visszatért szülőföldjére és valószínűleg ott született Delján Péter. Nincs bizonyíték arra, hogy nagybátyja, a magyar István király udvarában nőtt volna fel, de van bizonyíték arra, hogy Radomir Gavril többi örökösével együtt, nem a bolgár cár udvarában nevelkedett. Mivel Delján Péter szülei házasságának megszakítása után született, a bizánci szerzők úgy vélik, hogy fattyú, vagyis olyan egén, aki nem jogos örököse a bolgár cári nemzetségnek. Valószínűleg maga Delján is él ezzel a tudattal. A fentiek miatt a bizánci szerzők egy része tovább terjeszti ezt a híresztelést származásáról, „alsórendű” és „nem nemes” nemzetségét hangsúlyozva. Habár ő egy cár és királyi leány fia is egyben, azaz két dinasztikus vonalat egyesít magában, nem ismerték el cári származását. Ezzel a negatív véleménnyel a krónikások Bizánc hivatalos álláspontját támogatják, miszerint Delján Péter „Bulgária cárjának” megválasztása törvénytelen, ezért nincs formális ok arra, hogy címét hivatalosan elismerjék. A témával kapcsolatban részletesebben lásd: Цанкова-Петкова 1966: 103,105,106. és 33, 37, 47. sz. jegyzet; Зонара 1968: 192.

⁶¹ Beschevliev szerint a IX. században a „hat nagy bojár (hadi nemesek – kiemelés tőlem, M.D.) a legmagasabb méltóságok voltak a bolgár államban, köztük is első helyen a kavhan és az icsgiru bo- il álltak. Ők a kán tanácsadói (consilarii) és munkatársai voltak és valószínűleg a Bojár Tanácsot alkották.” (Бешевлиев 1981: 52,53. és 151. sz. jegyzet.)

⁶² Delján Péter megvakítása egy másik okkal is feltételezhető. Az akkori világnézeti elképzelés szerint, ha egy ember megvakul, akkor a legfőbb hatalom gyakorlására alkalmatlanná válik. Hasonló a már említett Mihály kuropalast esete is, akit Sztavrakész szándékozott megvakítani, hogy ne ragadhassa el a trónt. Egy másik hasonló történelmi példa a magyar Szent István király magatartása, aki úgy határozott, hogy megtagadja a vele szemben fellázadt unokaöccsének, Vazulnak a hozzáférést a hatalomhoz, megsüketítéssel büntetve őt „és Vazul füleibe (forró) ölmot öntöttek, megsüketítették, vagyis alkalmatlanná tették az uralkodásra.” (Krisztó 2002b: 8).

homirhoz hasonlóan elnyerte büntetését a merészségéért, amiért hozzá mert nyúlni a főhatalomhoz, de koronáját nem vették el és nem ölték meg, ami könnyen megtörténhetett volna. Lehetséges, hogy Alusziant az a vágy hajtotta, hogy IV. Mihály bizánci császár jóindulatát megszerezze, ugyanakkor az a félelem is benne élt, nehogy egy cárgyilkossággal honfitársait feldühítse annak ellenére, hogy Delján Bizánc részéről nem volt elismert uralkodó.

A trónöröklés egyértelmű státusa miatt Aluszian nem tudott, talán nem is akart élni a pajzsra emelés szertartásával, amelyet csak kivételesen, a nem dinasztikus hatalomra jutáskor alkalmaztak. Ez a római gyakorlat lényege. A korabeli bolgár társadalom különleges körülményei között egy ilyen eljárás alkalmazása – választás, amelyet pajzsra emelés követ –, a számára bizonytalanságot és veszélyt is jelenthetett, mert a hatalom jogosultsága ugyanúgy, mint a megszerzett cím, nem lett volna elismert.⁶³ Ám lehetséges, hogy Alusziannak a hatalom ilyen módon történő megszerzésétől az is kedvét szegi, ami Delján Péter választása körül történt. Ugyanis Delján, akinek nincs más „jogos” lehetősége megszerezni a cári hatalmat, – még Aluszian megjelenése előtt –, vállalja a kockázatot és felhasználja a pajzsra emelés rítusát, amely valóban meghozza számára a várt eredményt

A fenti tényekből arra lehet következtetni, hogy a rituális gyakorlat alkalmazásánál egy másik sajátosság is létezik. Tihomir meggyilkolása után Deljánt – habár egyszer már megválasztották és kihirdették uralkodónak –, másodszer is üdvözölték, mint cárt: „*Akkor nagy üdvivalgás harsant fel és mindenki őt üdvözölte, mint cárt*”. (Зонара 1968: 192), de nem emelték ismét pajzsra. Ez utóbbi azt a véleményt támasztja alá, hogy a gesztus funkciója nem a megválasztás, hanem a választás eredményének a kihirdetése volt. A rítus másodszori meg nem ismétlése ugyanazon személlyel arra utal, hogy egyéb normatív vagy világnézeti korlátozások is léteznek. Ezek nem teszik lehetővé a gesztusi egység önkényes és többszöri újra használatát, hanem csak bizonyos előfeltételek és kikötések után, amelyek azonban nagyrészt ismeretlenek maradnak számunkra.

Egy másik feltételezés is szóba jöhet. A kettősfejedelemség hagyományának folyamatos megléténél az is valószínűsíthető, hogy Delján Péter előbb csak vezéri státusba került, és csak Nándorfehérvár elfoglalása után választották meg „cár” címmel főparancsnokká, amely aktust pajzsra emeléssel hirdettek ki. A felkelés második szakaszában, Tihomir meggyilkolása után, valószínűen őt már újabb, főuralkodói státusban üdvözölték, mint „cárt”. Ezt látszik megerősíteni az is, hogy megjelenik a hadsereg parancsnoka a kavhan, mely tisztséget később unokatestvére, Aluszian tölt be. Ilyenképpen a kettősfejedelemségi rendszer segítségével – és a már fent említett Árpád, magyar fejedelem példája alapján is –, érthetővé válik, hogy Delján Péter cár második választásánál miért nem következik be ismét a pajzsra emelés. Meglehet, hogy a gesztusi egység alkalmazása csak abban az esetben történik meg, ha a vezér (hadúr) választását, akinek kettősfejedelmi státusa van, kell nyilvánossá tenni, ami a bolgár és magyar gyakorlat egyik sajátos jellemzője. Lényegében a rítus ebben tér el a római és bizánci hagyománytól.

⁶³ A IX. században Krum kán újításként vezette be a dinasztian belüli hatalom átadásának a hagyományát, amely e korlátozott körön kívül, törvénytelenül nyilvánít minden más kísérletet a hatalom megszerzésére és jogtalanul a nem legitim úton elnyert cári cím viselését. (Ангелов 1999: 114).

Feltételezhető, hogy – a sajátos társadalmi-politikai helyzet miatt –, a konkrét történelmi esetben a gesztusi egység a *megválasztás érvényesítésének* funkcióját is betölti. Rangave I. Mihály esetéből látható, hogy a császárválasztás nem a felemelés rítusával történik meg, hanem helyette a jelenlévő konstantinápolyi pátriárka végzi a szertartást és hirdeti ki az eredményt. A pátriárka a megválasztás jogszerűségét úgy hagyja jóvá, hogy a koronát I. Mihály fejére teszi (vagy kézzel megérinti). Ugyanis ebben az időben a Bolgár Ortodox Egyház ideiglenesen elveszítette önállóságát. Az egyház vezetőjét rangban is lefokozzák, és a bolgár egyházat pátriárka helyett érsek vezeti. Gyakorlatban ez azt jelenti, hogy egyik fontos hatáskörében, az uralkodó megkoronázásában is korlátozva van. A XI. század 20-as éveitől egy görög érsek irányítja azt, így az érsekség közvetlenül a bizánci császár akaratának van alárendelve. (Тъпкова-Заимова 2009: 76; Цанкова-Петкова 1966: 98; Ангелов 1982: 26; Цанкова-Петкова, Ангелов 1982: 28) Ebben a történelmi korszakban uralkodó keresztény világnézet szerint, a legfelsőbb államhatalom az Istentől származik és annak betöltésére irányuló minden törekvés csak akkor jogszerű, ha az egyház jóváhagyásával történik.⁶⁴ Ilyen körülmények között Delján Péter cárrá választása csupán egy gesztusi egység alkalmazásával nem válhat jogossá. Hiányzik a Bolgár Egyház jóváhagyása, amit viszont Bizánc-tól való függősége tesz lehetetlenné. Ezen okok miatt Delján más kiutat keres, hogy hatalmához az egyház áldását megszerezze. Levelet küld a római pápának, kérve, hogy ismerje el őt „Bulgária cárijának” (Венедиков 1967: 156). Az elismerést meg is kapja, amely egyfajta érvényesítése a már megessett választásnak. Annak dacára, hogy egy keresztény állam szabályai szerint a pajzsra emelés rítusa ellenkezik a jóváhagyás funkcióval, valószínűleg a korabeli bolgár állami hagyományban ez tovább élő jogi gyakorlat volt.

Ha a rítus gyakorlatát úgy közelítjük meg, hogy ebben az időben a bolgár közösség már keresztény, akkor feltételezhető, hogy a gesztusi egység egyik funkciója, a megválasztott cár Isten előtti bemutatása, Isten jóváhagyásának és kegyelmének kikönyörgése. Hozzá kell tenni azt is, hogy mindez a megválasztott Delján Péter üdvözlését és magasztalását, Bulgária újonnan megválasztott cárijának kihirdetését is jelentette. Nem véletlen, hogy Szkülitész krónikájában azt írja: „...hiresztelték róla az úton és magasztalták őt.” (Скилица 1965: 302).

Néprajzi szempontból a pajzsra emelés rítusának fő funkcióját úgy lehet meghatározni, mint az adott társadalmi helyzet egyszeri, átmeneti végrehajtását. Más szóval, a bolgárok számára a rituálé Bizánc ellenében, Delján cárrá választását törvényes és elfogadott aktussá nyilvánítja.

Ami a gesztusi dimenzió addresser és addressee kapcsolatát illeti, a korábban megadott véleményekből arra lehet következtetni, hogy a gesztusi egységnél a lázadó katonák vagy esetleg a vezérek az addresserek. A sok kiemelt funkció miatt az addresseek száma nagyobb. Országon belül a következők: – a bolgár hadi nemesek és földesurak, akik részt vesznek vagy sem az új uralkodó választásában; a lázadó sereg egé-

⁶⁴ A Második Bolgár Cárságban továbbra is hatályban maradt az egyház által támogatott azon szemlélet, miszerint az uralkodó az Isten által helyzetett hatalomba, hogy alattvalóit kormányozza. (История 1082: 14).

sze és a bolgár nép; a Bolgár Ortodox Egyház. Határon kívüli addresssek kategóriájába tartoznak: – a Bizánci Birodalom hatalmi vezetői, és a bizánci adminisztráció bolgár földön; a magyar király és országa; a pápa és a pápai intézmény Rómában. A különös addresssee kategóriában a keresztény Isten áll. Nem utolsó sorban addresssee, maga a cárnak megválasztott Delján Péter is.

Ha a miniatúrában megbízunk, amely a rítust tükrözi, feltételezhető, hogy a gesztusi kör komplexitásában a választott cár egyben az addresser szerepét is betölti. A mellkasán, a szív tájára tett jobb keze az eskütevésnek egyik gesztusa, amely a koronának, Bulgáriának és a választó közösségnek szóló címzés. Ezen állításnak a bizonyítéka látható azon aranyérme ábrázolásán is, amelyet II. Aszen Iván bolgár cár (1218-1241) uralkodása alatt vertek (lásd mellékletet). Ott egyértelműen látható, hogy Szent Demeter a koronát a cár fejére teszi, ő pedig a jobb kezét a mellkasán tartja. (История 1982: 177). Ez utóbbi tény ismét megerősíti azt a tézist, miszerint a miniatúrán ábrázolt Delján Péter kézzel történt felemelése, bár pajzs nélkül, nem átlagos vagy véletlen cselekmény, hanem állami fontosságú aktus, amely Delján Bulgária cárjává történő választásával van kapcsolatban.

A szertartás bolgár elnevezése nem maradt fenn. Az információnak az a része, amely a szemantikai dimenziót tisztázhatná, hiányzik. A görög elnevezésből ítélve úgy tűnik, hogy az csak a gesztusi egység fizikai formáját – az emberi test pajzsra emelését – írja le. Mivel a szövegekben egyetlen krónikás sem tartotta szükségesnek részletezni a rítus cselekményét, azt lehet feltételezni, hogy abban a korszakban ez az eljárás általánosan ismert és egyértelmű volt. A krónikák szövegéből kiderül, hogy a pajzsra emelés indoklását a krónikások, de a bolgár nép is úgy értelmezik, mint az uralkodó kikiáltását, amely egyszerre jelenti a választást, kihirdetést és az érvényesítést: „...és *ők pajzsra felemelvén kezére bízták a hatalmat*”. (Писел 1965: 95). Bár Bizánc elfogadja ennek a gesztusi egységnek szemantikáját, ennek ellenére a bolgároknál alkalmazott konkrét rítus törvényességét nem ismeri el, ugyanúgy a krónikásai sem. A szemantika eme szintjéhez kapcsolódik még a megválasztott cár üdvözlése és magasztalása, valamint a keresztény Isten előtti bemutatása, az isteni kegyelmért való esdeklés is. Végül az indoklás szemantikája egybeesik a konkrét gesztusi egység fő funkcióival: a megtörtént választás kihirdetése; a cári intézmény s a bolgár állam függetlenségének helyreállítása; a megválasztottnak Isten előtti bemutatása és kegyelméért való esdeklés; a megválasztott cár üdvözlése és dicsőítése; továbbá az eskütevés.

Összegezve: mindkét (magyar és bolgár) közösség kulturális fejlődésének korai szakaszában, a legfőbb államhatalom betöltésében a pajzsra emelés rítusát, rendhagyó formának és gyakorlatnak tekinthetjük. A szertartás, amely a szabványos és sztereotip cselekmények keretein belül zajlik le, inkább a „rendhagyó esetek” kategóriájába tartozik, amely a hatalom nem dinasztikus úton történő betöltésekor alkalmazható. Mivel mindkét kultúrában a rítus összetételében és szerkezetében nem lép túl az általánosan elfogadott és megengedett normatív felfogások keretein, megfelel a korszak „megszokott” gyakorlati szabványának. Ebben az időben a gesztusi egység nem önmagáért létező kulturális jelenség, hanem egy nagyobb szertartási komplexum része, amely magába foglalja az uralkodói választás és jóváhagyás cselekményét.

A vizsgált rítus a két kultúrában egy komplex politikai és társadalmi környezetben létezik és működik, amely a társadalmi átmenet egy bizonyos szakaszához kapcsolódik. Annak okán, hogy a szertartásnak államjogi normája és gyakorlati státusa van, azt csak bizonyos tilalmak és korlátozások betartása mellett lehet alkalmazni. A két kultúrában a rítusnak egymástól eltérő elemei, egyéni sajátosságai is vannak. Ez legkönnyebben a fizikai formáknál, környezetnél, funkcionál, az addresser – addressee vonatkozásokban és szemantikánál figyelhető meg. Hasonló sajátosságok találhatóak a gesztusi egységet megelőző és követő cselekményeknél is. A bolgár pajzsra emelésnél figyelmet érdemel a pátriárkai és a pápai jóváhagyás jelenléte, valamint, a magyar fejedelem beiktatásánál a katolikus egri püspök jóváhagyása (1705). Ezek bizonyítékok arra, hogy a pogány szertartást bekapcsolták a keresztény egyház gyakorlatába. Mindez alátámasztja a feltételezést, miszerint a különböző kultúrákból átkerült jövevényelemek folyamatosan változnak, korszerűsödnek és az őket befogadó hagyományokban más-más fejlődési úton mennek át.

Nagy a kísértése annak, hogy Magyarországgal való közvetlen kapcsolatok miatt, Delján Péter pajzsra emelését magyar hatásnak, a magyar állam gyakorlatából átvett jövevény elemnek tekintsük. A rítusok szerkezeteinek részletesebb áttekintése, az összetételében és mechanizmusában meglévő különbségek azonban ezt az állítást nem indokolják. Ezzel szemben a bolgár és bizánci gyakorlat közötti számos hasonlóság azt támasztják alá, hogy a rítus konkrét formája, – abban a szerkezetben, ahogyan a XI. században dokumentálták –, bizánci átvétel. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy olyan világnézeti és normatív elemek is vannak – miként arra Aluszian és Tiho-mir esetei utalnak –, amelyek a bizánci gyakorlatban nem találhatóak meg, így azok bolgár sajátosságoknak tulajdoníthatók. Figyelembe véve Balogh László véleményét, Árpád fejedelem esetében alkalmazott rítust kazár (török) eredetűnek valószínűsítem. Delján Péternél alkalmazott hasonló szertartás viszont, régi bolgár norma és gyakorlat lehet. Másképpen fogalmazva, a bolgár történelemben a XI. században alkalmazott szertartás egészében egy belső-ázsiai hagyománynak a folytatása és fejleménye, és nem Rómától vagy Bizánciától való átvétel. Ebben az esetben, a két birodalomból való jövevény elemként csak a pajzs használatát lehet elfogadni.

Állításunkat a fent említett bolgár világnézeti és normatív sajátosságok alapozzák meg. Ezt látszik megerősíteni a szertartás bizonyos elemeinek fennmaradása egyes bolgár népcsoport néprajzi szokásaiban, amelyek majdnem a XX. század közepéig élő hagyományként voltak ismeretesek. Bulgária észak-keleti részén élő **kapanci** nevű bolgár néprajzi csoport hagyományairól van szó. A bolgár néprajz- és történelemtudomány kutatásai szerint a kapanci néprajzi csoport közvetlen leszármazottja, utódja egy, a közép-ázsiai időszakból eredő ősi bolgár közösségnek és kultúrájának. (Коев 1971; Коев 1972). A kapancik lakodalmaiban van egy szertartásrész, ami mindig a fiatalok sikeres elhálása után következik. Akkor a násznép egy része egy fekete takarón, az úgynevezett **szvekrovo atelcsen**-n (magyarul **após takaróján**), kötelezően meghintáztatja a lakodalom két fontos személyét, a vőlegény apját és anyját. (Генчев 1985b: 185; Кръстева 1985: 120-121). Hintáztatás közben szándékosan a ház falához ütögetik őket, az apóstól követelve, hogy nyilatkozzék, milyen hozományt szándékozik adni a menyasszonynak. (Кръстева 1985: 120-

121). Ezen szertartásnak egyik különlegesen érdekes eleme a fekete gyapjútakaró (pokróc) használata.⁶⁵

A fiatal házaspár sikeres elhálása után a takarón való hintáztatás egy olyan aktus, amelynek segítségével a vőlegény apját és anyját tulajdonképpen egy új közösségi státusba iktatják. A közösség szemében csak ezek után lesznek após és anyós. Fontos megemlíteni, hogy a bolgár lakodalom egyes kutatói úgy vélik, a szokás számos eleme (a szertartást végző személyek, tevékenységek és kellékek) katonai eredetű, vagy hasonló (hadi, harci) szervezettel kapcsolatos. (Генчев 1985a : 159-214). Ugyanis a hintáztatást a násznép egy férfi csoportja végzi,⁶⁶ akik a szertartás alatt katonai szervezethez hasonló szerepeket (parancsnok, stb.) töltenek be. A két szülő falhoz való ütogetése egyfajta megpróbáltatás, aminek a célja ígéret kikényszerítése a menyasszony megajándékozására. Tartalmánál és funkciójánál fogva, ez a szertartás a török népeknél az uralkodó megválasztásakor történt fojtogatási ceremóniával hasonlítható össze, amelynek őt azért vetik alá, hogy megpróbáltatása közben kinyilvánítsa, hány évig tart igényt a hatalomra. A „nemeztakarón való felemelés” rítusa és az „após takaróján való hintáztatás” között más szimbolikus egybeeséseket is találunk. Az egybeesések a lakodalom oldaláról a következők: – az „após takarójának” nevezett szőttes, a hagyományos lakodalmi szertartás egyik elmaradhatatlan eszköze; a takaró színe túlnyomóan fekete; a takaró mindig gyapjúból készül; csak erre a célra használatos, amely nélkül elképzelhetetlen az új fontos közösségi státus megszerzése; a „hintáztatás” mint rituális cselekmény, ugyanazt a szerepet tölti be az átmenet megerősítésében, mint a „takarón történő emelés”. A „taka-

⁶⁵ A XX. sz. elején a kapanci néprajzi csoport hagyományában új gyakorlat jelent meg: a gyapjú ágytakaró helyett, amit „csergének” hívnak, különleges szőttest kezdenek készíteni, aminek széles és keskeny fekete, piros, zöld, sárga s kék sávjai vannak. „Ezt a fajta paplant „négyes fekete takarónak” nevezik. Azért hívják így, mert a fekete szín túlsúlyban van, amely az észak-keleti bolgár szőttesekre jellemző.” (Кръстева 1985: 117). „A szvekrovo atelcse (magyarul „após takarója” – M.D.), másik elnevezése szvekrovo düsecse (magyarul „após pokróca” - M.D.), amelyet hasogatott ruhaszalagokból szokás készíteni. A menyasszony ezt az apósnak ajándékozta egy hosszú, (hasonló technikával készült - M.D.) párnával együtt. Az anyós részére inget szokás ajándékozni. A menyasszony adományát a hagyomány szerint a szoba közepére helyezik, és erre terítik az após takaróját, amelyen az apóst és az anyóst szokás hintáztatni, hogy őket a ház falának ütogetve az apóstól ajándékot ígértessenek meg a menyasszony számára ... A legtöbb faluban az após takarójának egy különleges díszítő motívuma van, a – *tollok*, azaz ketté oszló ágak, amelyek függőleges sorokban rendeződnek”. A *harcoi*-knak (szomszédos bolgár néprajzi csoport) – M.D.) nem volt „após takarója.” (Кръстева 1985: 120-121). „Az áttekintett korszak alatt egyes szőttesek (após takarója, azaz *szuvrena*, – amin két vagy három rombuszalakú díszítőelem van M. D. – , párna, stb.), a kapanci lakodalom kötelező kellékei. (Генчев 1985b: 178). „Nem számít, milyen szegény a leány, milyen kevés a hozománya, az „após takarója”, a *szuvrena* párna, valamint egy női ing az elhálásra, elmaradhatatlan kellék, ami nélkül egy hagyományos kapanci lakodalom elképzelhetetlen.” (Генчев 1985b: 184 és 52. sz. jegyzet).

⁶⁶ Razgrad megye Szenovo és Krivnja nevű falvaiban az a hagyomány, hogy azon a rongyszőnyegen (csergén), történik a hintáztatás, amire a nászajándékot helyezik. Ez, az eljegyzés napján a menyasszony házában szokott megtörténni, amikor azt a hozományt mutatják be, amelyet ő készített a lakodalmára. Mikor a bemutatóval végeznek, akkor az „anyóst (Szenovo), vagy az apóst és anyóst (Krivnja) rálöktik a hozományra és többször meghintáztatják a rongyszőnyegen.” (Генчев 1985b: 179). Ebben az esetben nincs megpróbáltatás, falhoz való csapkodás, és a vőlegény apja és anyja még nem válnak hivatalosan apóssá és anyóssá.

rón történő felemeléskor” – annak ellenére, hogy az apóst és anyóst együtt lóbálják a takarón –, az ajándékozási ígéretet csak az apóstól várják el, a férfitől kényszerítik ki. (Az uralkodótól azt várták el, hogy arról nyilatkozzék, hány évig akar hatalmon maradni). A lakodalmi cselekmény színhelye a lakás, ti. az elsajátított belső tér, míg az uralkodó esetében a szertartás az uralkodó udvarán zajlott.

Ennyi hasonlóság talán nem véletlen. A néprajztudomány a lakodalmi szokáshagyomány és a történelmi rítus között szoros kapcsolatot tételez fel. A „após takaróján történő hintáztatást” úgy tekinti, mint az uralkodó „nemeztakarón történő felemelése” ősi rítusának egyféle deszakralizált folytatását. A rítus állami jelentőségű szerepét ugyan már rég elveszítette, a hagyományos lakodalom szokásrendje viszont, mint egy közösségi átmenetet jelző szertartási cselekményt, megőrizte azt.

A fentiekből kiderül, hogy az emberi test felemelési hagyományának más a folytatása és fejlődési menete a hagyományos bolgár kultúrában és más a magyarban. A bolgároknál a választott személy hatalom átvételi esetéiben, az ősi ázsiai jelleg jobban kidomborodik. Erre utal, hogy a rítust a bolgárok ázsiai tartózkodásuk szakaszában – bár nincsenek dokumentációink –, a hatalom átadási szertartásain sokkal szélesebben alkalmazták. Valószínűleg, a hagyományos magyar kultúrában már a sztyeppei korokban is eltérő volt a cselekmény, és a fejlődése más irányba vezetett.

Ezekkel kapcsolatban itt logikusan merül fel Delján Péter, bolgár uralkodó címe és rangja körül kialakult törvényességi probléma is. Ugyanis a bizánci császárok egy része, mint Phokasz, Rangave I. Mihály és mások, akiket a bolgár történettudomány is törvényes uralkodóknak ismer el, szintén a pajzsra emelés rítusának alkalmazásával kerültek hatalomra, s legitimitásuk körül nincsenek kételyek. Bár már bizonyított, hogy Delján Péter választása és kihirdetése, szintén az ősi jogi normák és törvényes rítus alkalmazása szerint történt, ilyen módon lett „Bulgária cárja”, azaz az ország törvényes uralkodója, személye körüli vita a későbbi századokban mégis többször kiújult

Miután a „pajzsra emelés” rítusával egy tényleges uralkodó megválasztása történik, aki a hadseregnek parancsol és nem valami szakrális uralkodó, nincs okom feltételezni, hogy a magyarok ugyanezt a gyakorlatot csupán a szakrális hatalomba való beiktatásra használták volna. Meggyőződésem, hogy ezen okok miatt a IX. században, amikor Árpádot pajzsra emeléssel fejedelemmé választották, tulajdonképpen a gyula cím hatáskörébe avatták, azaz tényleges uralkodóvá, hadúrrá tették.

Továbbá a konkrét gesztusi egység esetével foglalkozva, e rítusi gyakorlat vizsgálata, a gesztusi dimenziók irányvonalának változásai követésével kíván folytatódni. E tanulmány második részében, későbbben majd azt kísérlem meg bemutatni, hogy a rítus szerkezete a különböző történelmi szakaszokban, milyen fejlődési fázisokon megy keresztül. Ugyanis a tartalom és forma változik, de egyes elemei mindkét kultúrában továbbra is élnek. A bolgár népi hagyományokban ilyennek tekinthető a „*lakodalmi hintáztatás a szvekrvo atelcsén*”, valamint a „*szőlősgazdák cár választásának*” szokása. A magyaroknál az egykoron országos hatalmi érdekeket szolgáló rítus egyes elemeinek (pl. a felemelésnek) továbbélése, a „*pümkösdi királyválasztás*”, a „*pümkösdi királynéjárás*” és a „*pümkösdi királynőválasztás*” hagyományaiban érhető utol. A jövőben ezeknek a hagyományos, dramatikus népszokás-szertartásoknak létrejöttére, fejlődési mechanizmusa kialakulásának feltárására kívánok kísérletet tenni.

Szeretném felderíteni, hogy a vizsgált rítus jogi-normatív természetét elveszítve, tartalmában egyszerűbbé válva, hogyan válik évenként ismétlődő naptári szokássá. Elemezni szeretném azokat az okokat, amelyek a gesztusi dimenziók változásához vezetnek és megkeresni azokat a módokat is, hogy a szertartás (rítus) mindkét nép hagyományos kultúrájában, miként kezd egyéb funkciókat betölteni.

IRODALOM

- Ангелов 1982:** Ангелов, Д. Военно-административно и църковно устройство. – ВЪв: История на България. Т. 3. С., БАН, 23-28.
- Ангелов 1999:** Ангелов, П. България и българите в представите на византийците (VII-XIV век). С., ЛИК.
- Байбурун, Топорков 1990:** Байбурун, А. К., А. Л. Топорков У истоков этикета. Этнографические очерки, Л., Наука.
- Батаклиев 1989:** Батаклиев, Г. Антична митология. 2. изд. С., Петър Берон.
- Бешевлиев 1981:** Бешевлиев, Веселин Първобългарите. Бит и култура. Наука и изкуство, София.
- Божков 1972:** Божков, Ат. Миниатюри от Мадридския ръкопис на Йоан Скилица. (Изследване върху миниатюрите от ръкописа на Йоан Скилица от XII-XIII век в Мадридската национална библиотека със 170 цветни и черно-бели илюстрации). С., БАН.
- Брюкселска 1965:** Брюкселска хроника. – ВЪв: Гръцки извори за българската история. Т. VI. (външна корица Т. XI). Състав. И. Дуйчев, Л. Йончев, П. Тивчев, В. Тъпкова-Заимова, Г. Цанкова-Петкова, С., БАН, 73-76.
- Венедиков 1967:** Венедиков, И. Петър Делян. – ВЪв: Бележити българи (681-1396 г.). Т. 1. Състав. Б. Чолпанов, В. Гюзелев. С., Държавно военно издателство, 153-168.
- Генчев 1985a:** Стоян Генчев Семейни обичаи и обреди – ВЪв: Етнография на България. Духовна култура, отг. ред. Ст. Генчев, Т. III, изд. на БАН, София, 159-214.
- Генчев 1985b:** Стоян Генчев Семейни обичаи и обреди – ВЪв: Капанци. Бит и култура на старото българско население в Североизточна България. Етнографски и езиковедски проучвания, отг. ред. Д. Тодоров, изд. на БАН, София, 167-199.
- Златарски 1971:** Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. 1. Първо българско царство, Ч. 2. От славянизацията на държавата до падането на Първото царство (852-1018). С.
- Зонара 1968:** Йоан Зонара. – ВЪв: Гръцки извори за българската история. Т. VII (външна корица Т. XIV). Състав. Стр. Лишев, П. Тивчев, В. Тъпкова-Заимова, Г. Цанкова-Петкова, С., БАН, 149-208.
- История 1982:** История на България. Т. 3, БАН, София.
- Коев 1971:** Иван Коев Следи от бита и езика на прабългарите в нашата народна култура – ВЪв: Етногенезис и културно наследство на българския народ, София, 57-61.
- Коев 1972:** Иван Коев Етнокултурни паралели между волжските и дунавските българи – ВЪв: Първи конгрес на Българското историческо дружество 27-30. I. 1972 г., Т. II, София, 167-177.

Кръстева 1985: Гина Кръстева Традиционно домашно тъкачество и декоративни тъкани – Във: Капанци. Бит и култура на старото българско население в Североизточна България. Етнографски и езиковедски проучвания, отг. ред. Д. Тодоров, изд. на БАН, София, 105-130.

Купър 1993: Купър, Дж. К. Енциклопедия на традиционните символи. С., Петър Берон.

Маджаров 2004: Маджаров, Д. Промяна от жест във фразеологизъм по примера на “целувам ви ръка” при българи и унгарци. – Във: Унгаристиката в България. Език, история, литература. Състав. и ред. Й. Найденова, С., ИЦ “Боян Пенев”, 122-142.

Маджаров 2007: Маджаров, Д. Семантика на целуването по бузите и челото при капанската традиционна сватба. – Във: Изследвания в памет на акад. Анание Явашов. Състав. И. Иванов, М. Босева, Н. Николова, С., АИ “М. Дринов”, 174-184.

Москов 1988: Москов, Моско Именник на българските ханове (Ново тълкуване), ДИ „Д-р Петър Берон”, София.

Николов 2002: Николов, Георги Хан и кавхан в България през VIII в. – Във: Българи и унгарци – 1000 години заедно. *Bolgbrok és magyarok – 1000 éve együtt.* Будапеща, 38-46.

Пийз, Гарнър 2000: Пийз, А., А. Гарнър. Езикът на тялото. Скритият смисъл на думите. С., Ciela.

Примов 1981: Примов, Б. Укрепване и териториално разширение на българската държава през първата половина на IX в. – Във: История на България. Т. 2. Първа българска държава. С., БАН, 130-161.

Псел 1965: Михаил Псел Хронография. – Във: Гръцки извори за българската история. Т. VI (външна корица Т. XI). Състав. И. Дуйчев, Л. Йончев, П. Тивчев, В. Тъпкова-Заимова, Г. Цанкова-Петкова. С., БАН, 92-132.

Псел 2002: Михаил Псел. Из “Хронография”. – Във: Византия през погледа на съвременниците и. Състав. В. Тъпкова-Заимова, Р. Пенджекова. Пловдив, Пловдивско университетско издателство, 169-173.

Скилица 1965: Георги Кедрин – Йоан Скилица Кратка история. – Във: Гръцки извори за българската история. Т. VI (външна корица Т. XI). Състав. И. Дуйчев, Л. Йончев, П. Тивчев, В. Тъпкова-Заимова, Г. Цанкова-Петкова. С., БАН, 198-340.

Тацит 1969: Тацит, Корнелий. О произхождении германцев и местоположений Германии. Сочинения в двух томах. Т. 1. Л.

Тъпкова-Заимова 2009: Тъпкова-Заимова, Василка „Българи родом ...” Комитопулите в летописната и историографската традиция. В. Търново, Унив. изд.

Цанкова-Петкова 1966: Цанкова-Петкова, Г. Петър Делян през погледа на неговите съвременници. – Исторически преглед, № 4, 97-106.

Цанкова-Петкова, Ангелов 1982: Цанкова-Петкова, Г., Д. Ангелов. Въстание начело с Петър Делян. – Във: История на България. Т. 3. С., БАН, 28-34.

Alföldi 1933: Alföldi András A kettős királyság a nomádoknál. – In: Károlyi Emlékkönyv. Budapest, 28-39.

ÁMTBF Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Összegyűjtötte, fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Moravcsik Gyula, Budapest, 363.

- Balogh 2002:** Balogh László Árpád „pajzsra emelésének” keleti párhuzamai – Acta Universitatis Segediensis, Acta Historica 112, 37-47
- Bartha 1984:** Bartha Antal A magyar nép őstörténete. – In: Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. I kötet, 1 rész, főszerk. Székely György, szerk. Bartha Antal. Akadémiai Kiadó, Budapest, 375-574.
- Bartha 1988:** Bartha Antal A magyar nép őstörténete. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bréhier 1949:** Bréhier, L. Les institutions de l’empire Byzantin. Paris. (Idézett: Цанкова-Петкова, Г. Петър Делян през погледа на неговите съвременници. – Исторически преглед, № 4, 1966, с. 104 бел. № 45.)
- Dömötör 1979:** Dömötör Tekla Naptári ünnepek – népi színjátszás. Akadémiai Kiadó, Budapest,
- Erdély 1986:** Erdély története (1606-tól – 1830-ig). II köt., szerk. Makkai László, Szász Zoltán, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Győrffy 1959:** Győrffy György Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Budapest.
- Győrffy 1984:** Győrffy György Honfoglalás és megtelepedés. – In: Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. I kötet, 1 rész. Főszerk. Székely György, szerk. Bartha Antal. Akadémiai Kiadó, Budapest. 577-650.
- Győrffy 1986:** Győrffy György (szerk.) A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Nemzeti Könyvtár. Történelem. Budapest.
- Kristó 1996:** Kristó Gyula Honfoglalás és társadalom. Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok 16. Budapest.
- Kristó 2002a:** Kristó Gyula Árpád fejedelemtől Géza fejedelemig. 20 tanulmány a 10. századi magyar történelemről, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kristó 2002b:** Kristó Gyula Szent István király, Neumann Kft., Budapest. – (<http://vmek.nif.hu/05000/05000/html/kristo020.html>)
- Kristó 2003:** Kristó Gyula Magyarország története 895 – 1301. Osiris Kiadó, Budapest.
- Magyar 2000:** Magyar Nagylexikon. X kötet, szerk. biz. elnöke Glatz Ferenc, Magyar Nagylexikon Kiadó, Budapest.
- Magyar 2002:** Magyar Nagylexikon. XIV kötet, szerk. biz. elnöke Glatz Ferenc, Magyar Nagylexikon Kiadó, Budapest.
- Magyar nyelv 1976:** A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. III kötet, főszerk. Benkő Loránd, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Magyarország 1981:** Magyarország történeti kronológiája. I kötet. A kezdetektől – 1526-ig, főszerk. Benda Kálmán, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Magyarország 1982:** Magyarország történeti kronológiája. II kötet. (1526 – 1848), főszerk. Benda Kálmán, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Magyarország 1984:** Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. I. főszerk. Székely György, Budapest.
- Moravcsik 1934:** Moravcsik Gyula A magyar történet bizánci forrásai. Magyar Történelmi Társulat, A Magyar Történettudomány kézikönyve I kötet, 6/b füzet. Budapest.
- Moravcsik 1953:** Moravcsik Gyula Bizánc és a magyarság. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Oborni 2002:** Oborni Teréz Erdély fejedelmei. Pannonica Kiadó.
- Pach 1951:** Pach Zsigmond Pál Bevezetés. – In: II. Rákóczi Ferenc emlékiratai, Szépirodalmi könyvkiadó, Budapest, 5-24 o.

- Rákóczi 1951:** II. Rákóczi Ferenc emlékiratai. Szépirodalmi könyvkiadó, Budapest.
- Róna-Tas 1997:** Róna-Tas András A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe. Balassi Kiadó, Budapest.
- Rózsa 1995:** Rózsa György „Árpád emeltetése” – Néprajzi Értesítő, LXXVII, 35-43.
- SRH** *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Edendo operi praefiut Emericus Szentpétery. Ü – ÜÜ. Bp. 1937 – 1938.* (Bővített reprint kiadás 1999, 553 p., 799 p.)
- Tacitus 1877:** Tacitus *The Agricola and Germania.* Trans. A. J. Church, W. J. Brodribb. London: Macmillan, 87-100 – (www.fordham.edu/halsall/source/tacitus1.html/Medieval Sourcebook: Tacitus:Germania) (21.08. 2007).
- Treitinger 1938:** Treitinger, O. *Die Oströmische Kaiser und Reichsidee.* Jena (Idézett: Гръцки извори за българската история. Т. VI (XI). Състав. И. Дуйчев, Л. Йончев, П. Тивчев, В. Тълкова-Займова, Г. Цанкова-Петкова. С., БАН, 1965, с. 95.)
- Unger, Szabolcs 1965:** Unger Mátyás, Szabolcs Ottó *Magyarország története. Rövid áttekintés, Gondolat, Budapest.*
- Waal 1952:** Waal, H. van de *Drie eeuven vanderlandische geschied uitbelding II. S'-Gravenhage.*
- Zlinszky 2002:** Zlinszky János *Történeti alkatmányunk fejlődése. I. – Magyar szemle (on line) új folyam XI, 2.sz, Budapest -* (http://www.magyarszemle.hu/szamok/2002/2/torteneti_alkatmanyunk?postaction=Pr...) (28. 08. 2007)
- <http://hu.wikipedia.org/w/index.php?title=Frank Birodalom&printable=yes> (23. 08. 2007)
- http://hu.wikipedia.org/w/index.php?title=I.Le%C3%B3_biz%C3%A1nci_cs... (28. 08. 2007)
- <http://www.roman-emperors.org/leo1.htm> (01. 05. 1998)

MADZHAROV, Dzheni

Gesture's dimensions.

Is it possible grand duke Arpad to be a djula and Peter Deljan – tzar?

Part I.

Summary

In this article is made an attempt to be discussed the question of the gesture's elements, which play an active part in social communication. Because of this a new term is introduced - *gesture's dimensions*, which includes – a physical form of the gesture, a social connection addresser-addressee, a specific surroundings of the gesture, its function and semantics. These compound elements form the *gesture's system*, which is a dynamic phenomenon. The internal changes of the *system* are in direct connection with the changes of the structure and character of the concrete ethnic culture, within which the gesture exists. On the base of two historical examples is made an attempt to be shown the changes in the dimensions of one exact gesture complex in the course of few centuries. The Medieval Bulgarian and Hungarian cultural tradition pose one and the same gesture - *raising on a shield*, through the use of which two historical figures – grand duke Arpad and tzar Peter Deljan have been validated for rulers. In Hungarian Historical science there is a dispute about what kind of supreme ruler was elected for grand duke Arpad, by the use of this ritual gesture. In Bulgarian Historical science there is a doubt about how legitimate is the choice of Peter Deljan, who led the uprising of 1040, for tzar of Bulgaria, by the use of the same ritual - raising on a shield. By using the opportunities, offered by the research method of gesture's dimensions, we look for answers to these scientific issues. Ritual gesture is seen in its historical development in both cultures. Although strongly modified, elements of this gesture system still can be find in the 19-20th century rituals like – *Election of a vineyard's king* by Bulgarians and *Whit-Sunday's king/queen* by Hungarians.

Българите обявяват Петър Делян за свой цар.
 A bolgárok Delján Pétert a maguk cárjává kiáltják ki (215 R)

Въстаналите български войници убиват Тихомир с камъни.
 A felkelő bolgár katonák halálra kövezik Tihomirt (216 R)

*Провъзгласяването на Михаил I Рангаве за император.
Rangave I. Mihály császárrá választása (10 V)*

*Златна монета на цар Иван Асен II (1218 – 1241)
II. Aszen Iván bolgár cászár (1218-1241) aranyérme*